

De duivel en de kaarters

De verspreiding van een volksverhaal

LUC WOLTERS

Een oudoom had, als hij over de familie vertelde, één verhaal voor op zijn tong liggen.¹ Diens vader had het hém ook tientallen malen verteld, zo'n grote indruk had het gemaakt. Een ontmoeting met de duivel was dan ook niet zomaar iets in een tijd dat de mensen zeer kerkelijk opgroeiden. Een duivelsverhaal diende ter afschrikking, legde de nadruk op deugden en had eens te meer overtuigingskracht als de verteller het zelf had meegemaakt.

De overlevering

Het verhaal speelde zich af in Bocholtz. Gerard Hubert Lipperts was op familiebezoek bij de neven en nichten Palm van zijn vrouw. Deze woonden te Kievit, een buurtschap dat een stuk buiten de bebouwde kom van Bocholtz gelegen is. Daar ligt de vakwerkboerderij 'I jenne Kiefet', het karakteristieke gebouw waaraan de buurtschap zijn naam ontleende.

Het was tegen de tijd dat in de kerk van Bocholtz de vespers gelezen werden, dus op de zondagnamiddag. Lipperts en de twee gebroeders Palm wilden een kaartje leggen, maar het ontbrak hen aan de vierde man. Niet veel later kwam iemand binnen, die uitgenodigd werd aan het spel deel te nemen. Tijdens het kaarten liet één van de gebroeders Palm een kaart vallen en bukte zich om die op te rapen. Hij voelde met zijn hand in de buurt waar de kaart gevallen was, tot zijn hand een harige poot, een paardevoet, voelde. Na van de eerste schrik bekomen te zijn ging hij weer rechtop zitten, pakte zijn rozenkrans en begon die te bidden. Lipperts en zijn broer Palm begrepen in eerste instantie niet waarom hij dat deed, maar vielen hem bij met bidden. De vierde man stond op en liep de deur uit. Aldus de overlevering.

De verteller

Gerard Hubert Lipperts² was de persoon, die met de duivel gekaart zou hebben. Hij werd in 1867 in Voerendaal geboren en overleed te Margraten in 1944. Zijn ouders waren Johan Willem Lipperts [1825-1904], hoefsmid te Kunrade-Voerendaal en Maria Catharina Hubertina Duijsens [1837-1893]. Gerard Hubert huwde in 1892 Maria Elisabeth Meijs [1856-1896] en in 1900 Maria Josepha Hubertina Wintgens [1874-1934]. Het eerste huwelijk bleef kinderloos, uit het tweede werden veertien kinderen geboren, waarvan er vier binnen een paar jaar stierven. De oudste zoon werd missionaris in Nieuw-Guinea, de jongste zoon werd eveneens priester. De familie woonde te Voerendaal en pachtte grote boerderijen, zoals de hoeve Overst-Voerendaal. Rond 1929 verhuisden zij naar een hoeve te Groot-Welsden bij Margraten. Lipperts' tweede vrouw Maria Josepha Wintgens stamde uit het huwelijk van Johan Hendrik Wintgens met Maria Catharina Boormans. De tante van Lipperts' tweede vrouw, eveneens Maria Josepha Wintgens genaamd, huwde in 1864 met J. Leonard Palm [1823-1893]. Uit dit huwelijk zijn de voor dit verhaal van belang zijnde bewoners van de hoeve Kievit in

Bocholtz afkomstig. De twee broers Willem Hendrik [geb. 1872] en Gilles Joseph Palm [geb. 1873] en hun zusters Joanna Catharina, Maria Anna en Maria Josepha Catharina bleven allen ongehuwd. Willem Hendrik Palm was lid van de gemeenteraad van Bocholtz en zou tevens wethouder worden.³ De twee broers namen deel aan het kaartspel met de man van hun nicht. De ontmoeting met de duivel zou zich vlak voor of na 1900 afgespeeld kunnen hebben, tijdens de verloving of na het huwelijk Lipperts-Wintgens. De kinderen Palm bewoonden de hoeve 'I jenne Kiefet', die later door Bleijlevens is aangekocht.

De duivel en de kaarters

In de overlevering binnen de familie Lipperts herkennen we de legende, die door Pierre Kemp werd opgetekend in zijn bekende boek over de Limburgse sagen en legenden. Om ons een goed beeld te kunnen vormen, laten we hier het verhaal volgens Kemp volgen:

'Te Spekholzerheide zaten op een zondag drie kerels onder de Hoogmis in de kroeg en wilden kaarten. Dat was ook gezelliger dan mishoren. De vierde man ontbrak echter en zo konden zij geen partijje maken. Zij hadden daar geweldig het land over in en vloekten als kettters.

Opeens kwam er een reiziger binnen en bestelde een borrel. 'Wilt gij met ons een spelletje doen?' vroegen de begerige kaartliefhebbers. 'Waarom niet', meende de vreemdeling en nam plaats aan tafel.

Terwijl de een de kaarten mengde en de ander het leitje wilde schoonmaken om de punten op te schrijven, stiet de laatste met zijn mouw het stukje krijt van de tafel en viel dit op de vloer in stukken. Maar toen hij zich bukte, onder de tafel in, om het grootste van de klotjes krijt op te rapen, zag hij, dat de vreemde speler een paardevoet had. Met een angstschreeuw sprong hij recht en riep: 'De duivel is los!' en tekende zich met een

kruis. Een geweldige slag klonk nu. De tafel en de stoelen met de spelers, de kaarten en de borrels, alles werd omvergeworpen of verspreid. Toen de rook wat optrok, bleek de vreemdeling verdwenen. De solferachtige stank die hij achterliet bewees voldoende waar hij thuis hoorde.

Van die dag af is er op dat huis geen zegen meer geweest, het Geschäft kwijnende en de bewoners stierven er allen vroeg.⁴

Een oudere versie

Het volksverhaal bleek reeds vroeger dan door Pierre Kemp opgetekend en gepubliceerd, en wel door de geestelijke en amateur-historicus / heemkundige H. Welters [1839-1887].⁵ Deze Welters werd in 1839 te Echt geboren en in 1863 tot priester gewijd. Hij was rector in Vaals, kapelaan in Merkelbeek, rector in Grubbenvorst en pastoor in Spaubeek.

H. Welters maakte vooral naam als verzamelaar van de rijke Limburgse volksverhalen en folklore. Hij publiceerde twee bundels *Limburgsche legenden, sagen, sprookjes en volksverhalen* [1875 en 1876] en het boek *Feesten, zeden, gebruiken en spreekwoorden* uit 1877. Terecht noemde Welters zich geen schrijver maar 'De Verzamelaar': hij putte rijkelijk uit het in zijn tijd voorhanden zijnde materiaal en nam veel gegevens op die hij had gevonden bij andere auteurs, waaronder W. Everts, G.D. Franquinet, E. Seipgens, Ecrevisse en vooral Jos. Habets. Welters' boeken waren populair en dienden op hun beurt als bron voor latere schrijvers, waaronder Pierre Kemp. Kemp vond het verhaal van de kaartspelers te Spekholzerheide in deel II van de *Limburgsche legenden*, en nam het vrijwel letterlijk over. Het verhaal was Welters aangeleverd door een zekere 'M.'

De lokalisering van het verhaal

Dat er twee overleveringen van hetzelfde verhaal zijn, maakt het voor ons niet mak-

De hoeve 'I jenne Kiefet' anno 1999.

kelijker om te bepalen waar het verhaal zich zou moeten hebben afgespeeld. De overlevering stamt volgens Welters uit Spekholzerheide. Heeft hij het verhaal daar opgetekend of zou het zich in Spekholzerheide-Kerkrade daadwerkelijk afgespeeld hebben? De tweede overlevering is afkomstig van een persoon die te lokaliseren is in Voerendaal, terwijl hij dit in Bocholtz zou hebben meegemaakt. Bovendien liggen beide plaatsen zo dicht bij elkaar dat sprake zou kunnen zijn van dezelfde overlevering, tenzij er elders nog vergelijkbare verhalen de ronde zouden doen.

Typerend is dat de twee verhalen die zo sterk binnen de Limburgse regio gelokaliseerd worden, ook elders verteld werden. Namelijk ook in de Eifel, in de Kreis Schleiden, meer specifiek in het plaatsje Kallen wordt eveneens verhaald over de duivel en de kaartspelers.⁶ Ook daar zat een drietal kaartspelers tijdens de mis te wachten op hun vierde man, die maar niet kwam. Toen vervolgens een vreemdeling naar binnen

kwam werd hij uitgenodigd met hen mee te kaarten. Eén van de kaartspelers ontdekte dat de man niet pluis was: toen hij onder de tafel keek, bemerkte hij dat de man een paardevoot had.

In essentie is het verhaal grotendeels overeenkomstig de Limburgse varianten. Zo gingen de drie kaartspelers niet naar de kerk, maar wilden tijdens de mis [of de vesper] hun spel spelen. Zij kwamen een speler te kort en vloekten daarom. Toen vervolgens een vreemdeling de herberg [of de boerderij waar de drie kaartspelers zitten] binnenkwam, werd hij uitgenodigd als vierde man om het kaartspel mogelijk te maken. Tijdens het kaarten werd er iets van tafel gestoten, waardoor de kaartspeler die het op wilde rapen onder de tafel keek en zag [of voelde] dat de vreemdeling een paardevoot had. Hij schrok enorm en tekende zich met het kruis [of bad de rozenkrans]. Vanwege dit christelijk teken maakte de duivel dat hij wegkwam. Een gevolg van zijn komst was dat het na verloop van tijd slecht ging met de herberg.

Opmerkelijk is dat er sprake is van een paardevoet, waaraan de duivel herkenbaar is. Het is niet de bokkepoot, waar in verband met de duivel ook meermaals sprake van is. In het Kerkraads dialect komt de term 'Peëdspoeët' nog voor en heeft in dat geval betrekking op de duivel. Zo is in het Kerkraads de uitdrukking gangbaar 'Paas òp vuur d'r keël mit de pedspoete', pas op voor de duivel.⁷

Overeenkomsten en verschillen

De Bocholtzse variant heeft opvallende kenmerken. Zo is er sprake van de vesper en zou het kaartspel hebben plaatsgevonden bij twee van de kaarters thuis in een boerderij, die enige tijd van de dorpskern verwijderd is. Ook hier zou tijdens het kaartspel iets van tafel zijn gevallen en dit wordt op de tast gezocht totdat de zoekende hand de paardepoot voelt. Vervolgens wordt niet een kruisteken gemaakt, maar zou de rozenkrans zijn gebeden, waarop de vierde man vertrok. Er werd niet verhaald dat het later slecht zou zijn gegaan met de boerderij. Dit verhaal is van de drie varianten 't langst enkel in mondelinge overlevering verhaald.

Er zijn evenwel ook verschillen tussen de Schleidense en Limburgse versies van het verhaal. Het Schleidense verhaal was uitvoeriger, dus was er ook wat meer ruimte voor de zogenaamde *couleur locale*, maar enkele typerende verschillen vallen eveneens op. Zo ging de oorspronkelijke vierde man ter kerke. Zijn drie kaartcollega's zagen hem vanuit de herberg naar de kerk gaan en bespotten hem en vloekten. Toen vervolgens de vreemdeling als vierde man met hen meekaarte, gingen de spelers zozeer in het kaartspel op dat zij na het verspelen van al hun geld om de ziel van de kaarters gingen spelen. Tijdens dit laatste spelletje deed een van de kaarters de ontdekking. In de Limburgse versie van het verhaal stootte hij een krijtje van de tafel, in Schleiden liet een speler een kaart vallen. Bij het oprapen ziet hij met wie ze te doen

hebben. Door zich op beheerste, katholieke wijze te tekenen met het kruis wist hij zichzelf en zijn kaartmaten van de duivel te verlossen. In Schleiden werd verhaald dat de kaarters zich bekeerden en na dit voorval weer trouw ter kerke gingen in plaats van te kaarten in de herberg.

Als we de verschillen en overeenkomsten naast elkaar leggen dan blijken de verhalen op essentiële punten gelijk. Ieder kan er het eigenlijke verhaal van de duivel en de kaarters uithalen. Dat er verschillen zijn tussen de versie uit Spekholzerheide met zowel die van Bocholtz als die van Kallen-Schleiden is deels verklaarbaar. De verhalen zijn lange tijd mondeling overgeleverd. Dat maakt dat er lokale elementen aan toe kunnen zijn gevoegd of dat elementen die niet zo belangrijk schenen voor de essentie van het verhaal, weggelaten zijn. Bovendien is er sprake van een andere omgeving en ook dat kan verschillen in de hand werken. Van belang is echter dat het verhaal op zich overeind blijft. Dat het verhaal over de duivel en de kaarters niet alleen in Zuid-Limburg verhaald wordt, maar wijdere verspreiding kent duidt op het algemene karakter van de overlevering. Het verhaal heeft niet enkel lokale geldigheid. Het is niet alleen van toepassing op de Limburgse samenleving, maar evenzeer bijvoorbeeld in de Eifel, in het Rijnland en zou evenzeer verteld kunnen worden in diverse andere streken in katholiek West-Europa.

In de eigen omgeving

Opmerkelijk is dat H. Welters in zijn inleiding op Limburgsche legenden deel II zegt veel belang te hechten aan plaatsaanduidingen bij de optekening van zijn verhalen, want dat maakt de verhalen voor de lezer/luisteraar beter invoelbaar. Bovendien: 'Vertelt gij b.v. aan eenen landman eene spook-, roover- of moordgeschiedenis, het zal u wellicht niet gelukken zijne belangstelling te wekken, maar wilt gij hem 'kippenvet' bezorgen, hem doen huiveren en verbleeken, zeg

DE KAARTSPELERS TE SPEKHOLZERHEIDE.

De meest gebruikelijke spelen in onze provincie zijn het kege-
len in het arrond. Maastricht en het beugelspel in het arrond.
Roermond. Tevens zijn er ook vele andere spelen bekend, als :
schaak- dam- kien- en billartspel, maar het kaartspel allermee-
st en overal. Er is geene stad, geen dorp, geen kasteel of geene
hut, waar het kaartspel niet de verveling moet verdrijven of de
winteravonden verkorten. Soms maakt zich de drift tot dit spel
van de spelers meester, en dan wordt alles gewaagd, en er „kop
en kogel“ zooals het heet, ingezet; dan worden zelfs dringende
en zware verplichtingen over het hoofd gezien. Te Spekholzer-
heide zaten eens op eenen Zondag drie kerels onder de hoogmis
in de herberg en wilden kaartspelen, maar, dewijl hun een vierde
man om de partij vol te maken ontbrak, vloekten zij er geweldig
over. Nu kwam er een reiziger in de kamer en vroeg een
„bitteren“. „Wilt gij een spelletje met ons doen“, zeiden de
kaartliefhebbers. — „Waarom niet“, antwoordde de vreemde en
zette zich met hen aan tafel. — Terwijl een de kaarten schud-
de, wilde een ander de tafel afvegen, om er op te kunnen
aanschrijven, maar hij stiet het krijt van de tafel, dat op den
grond in stukken viel. Hij bukte zich om het grootste der
klotjes op te rapen, maar hoe verschrikte hij, toen hij zag dat
hun vreemde speelgenoot eenen paardenvoet had. Met eenen
grooten angtschreeuw riep hij „de duivel is los!“ en sloeg een
kruis. Een slag gelijk een kanonschot wierp de kaartspelers op
den bodem, en een onverdragelijke stank vervulde het vertrek.
De vreemdeling was weg. Sedert dien dag is in dat huis geen
geluk meer, allen die het bewonen sterven vroeg of bederven.

M.

Het verhaal in de oorspronkelijke druk van de Limburgse legenden, 1876.

*hem dan, dat het voorval heeft plaats gehad op
den weg, dien hij gewoonlijk inslaat, als hij
van de kermis, vee- of graanmarkt komt, of in
dat huis, in die familie, welke hij gekend heeft,
en gij zult hoogst zelden of nimmer iemand
aantreffen, die geheel gevoelloos en ongeroerd
blijft.’*

Het is niet uit te sluiten dat G.H. Lipperts

het boek van Welters heeft gelezen. En niet
alleen de vele verhalen, maar ook de verhaal-
tips uit de inleiding heeft hij dan ter harte
genomen. Mogelijk is ook het verhaal uit de
Eifel uit Limburg gekomen. Maar zoals we
hebben gezien is ook de versie van H. Wel-
ters hem aangeleverd, en dus al [veel] ouder.
De Eifelversie en die uit Spekholzerheide

kunnen dus ook varianten zijn van een gemeenschappelijke voorouder. Hoe dit ook zij, het verhaal van de kaarters en de duivel bewijst de grote kracht die een goed verteld volksverhaal vroeger had.

Volksverhalen

Uit wat voor soort samenleving komt een dergelijk verhaal voort? Wat zouden kenmerkende eigenschappen zijn van een gemeenschap, die op deze wijze de kerkgang propageert en het kaarten en vloeken afkeurt? Om iets naders over deze kwestie te achterhalen gaan we in de tijd terug naar een samenleving die sterk door het geloof bepaald werd. Het religieuze karakter drukte een zware stempel op de jaarlijkse kalender en had invloed op het alledaagse ritme. Maar naast het geloof was er ook ruimte voor een wijdverbreid bijgeloof. Talrijke boerenwijsheden over bijvoorbeeld het weer of de vruchtbaarheid waren aan de orde van de dag. Ook deden veel verhalen de ronde, die een leidraad waren hoe het leven geleefd moest worden, namelijk goed katholiek,

behulpzaam en eerlijk. Zo werd verhaald hoe het mensen verging die niet overeenkomstig deze opvattingen leefden, wat met mensen gebeurde die vloekten, die niet ter kerke gingen en niet leefden overeenkomstig de algemeen aanvaarde patronen. Met eenieder die zich niet aan de geldende normen hield kon het slecht aflopen. Hij zou de onmisbaar geachte geleide van hogerhand kunnen verliezen en zelfs in aanraking kunnen komen met de duivel. Dat was zo ongeveer het ergste wat je kon overkomen, zowel voor de persoon die het betrof als voor zijn plaats binnen de gemeenschap.

Het volksverhaal komt voort uit een tijd dat de heersende opvattingen in de gemeenschap het gedachtengoed ondersteunden dat uit deze verhalen spreekt. De overlevering was een uiting van het patroon van normen en waarden. Zoals we gezien hebben beperkten deze opvattingen over de samenleving en het daarin passende gedrag van mensen zich niet tot de Limburgse regio, maar hadden zij een breder vlak. Daarom komen we een in Zuid-Limburg gelokaliseerd verhaal als 'De duivel en de kaarters' ook elders tegen.

Noten:

1. Verhaal verteld door Gerard Hubert Frans Lipperts, geb. 1909. De overlevering werd dikwijls door zijn vader verteld, die het zelf meegemaakt zou hebben.
2. De genealogische gegevens zijn beschreven in: EDM.M.A.H. DELHOUGNE, TH.M.P.M. BOOM EN A.S.M. PATELSKI [red.], *Kwartierstaat Schrijen-Lipperts, gevolgd door genealogische aantekeningen over de families Schrijen en Lipperts*. [Roermond 1979].
3. Van hem gaat het verhaal dat hij veel zaken deed met de in 1866 in Bocholtz geboren Willem Hendrik Hollands, die in 1915 naar Simpelveld vertrok om zich daar te vestigen als herbergier. Samen deed het stel aankopen, waarbij de ene aankocht en dikwijls direct doorverkocht aan de ander. De samenwerking tussen beiden was zo groot dat zelfs de mogelijkheid geopperd is dat bij het kaarten niet Gilles Joseph Palm aanwezig was, maar Willem Hendrik Hollands, omdat Willem Hendrik Palm en Willem Hendrik

Hollands veel zaken met elkaar deden en de jongere broer Gilles Joseph Palm nog niet van begin af aan bij de grote zaken betrokken zou zijn. Een en ander werd te berde gebracht door Mathieu Horbach, Simpelveld, die tevens enkele aktes van aankoop bezit, die de zakenrelatie van Palm en Hollands bevestigen.

4. PIERRE KEMP, *Limburgse sagen en legenden* [heruitgave van de oorspronkelijke druk van 1925 met de toenmalige titel: *Limburgs Sagenboek*] 85.
5. Redactielid Mark van Dijk maakte mij hierop attent, waarvoor dank.
6. WALTER BRITZ, 'Der Teufel und die Kartenspieler. Eine sagenhafte Geschichte um ein altes Kaller Haus', in: *Heimat-Kalender 1961 des Eifelgrenzkreises Schleiden*, 129-131.
7. *Kirchröadsjer Dieksiejoneer*. Uitgave van de Stichting Kirchröadsjer Dieksiejoneer [Kerkrade 1987], 222.

Jeneverstokerijen in het kanton Heerlen in 1818

R. H. C. VAN MAANEN

In 1818 werd door de rijksoverheid een enquête gehouden onder accijnsplichtige bedrijven als jeneverbranderijen, bierbrouwerijen en azijnmakerijen. De gegevens voor het kanton Heerlen zijn voor wat betreft de jeneverstokerijen bewaard gebleven. Het onderstaande artikel over deze bedrijven is bedoeld als een aanzet voor verder [historisch] onderzoek naar dit onderwerp. Het is dan ook geen uitputtend verhaal, maar meer een momentopname.

We bezien eerst het proces van jeneverstoken en de wederwaardigheden van deze bedrijfstak in de Franse tijd [1794-1814].

De termen jeneverbranderij en jeneverstokerij worden dikwijls door elkaar gebruikt. De brander leverde de alcoholhoudende grondstof oftewel de moutwijn, de jeneverfabrikant of distillateur maakte de jenever.

Mout verkreeg men door gerst en rogge drie dagen in water te laten weken waardoor deze ontkiemden. Na het kiemen werd het graan op de eest gedroogd, vervolgens gebroken of gemalen en had men als eindproduct mout. Van dit mout, vermengd met wat gist, werd in met water gevulde beslagbakken [grote kuipen] het beslag gemaakt.

Na een gisting van het beslag, kon het distillatieproces beginnen, waarbij de alcohol van het water werd gescheiden. De eerste distillatie vond plaats in de ruwketel, de tweede in de enkelketel en de laatste in de bestketel met als eindproduct moutwijn [alcohol] en nevenprodukten gist en spoeling. Tijdens elke fase nam het alcoholpercentage toe tot uiteindelijk circa 46%. Bij de vierde keer dat er werd gedistilleerd ['overgehaald'], werd de feitelijke jenever verkregen door het toevoegen van jenever-

bessen en eventueel andere kruiden. De spoeling of draf werd veelal als veevoer verkocht aan boeren in de omgeving; branderijen hielden zelf ook varkens of ossen voor de vetmesterij.

We mogen voor de bedrijven in dit artikel vermoedelijk uitgaan van een combinatie van branderij en stokerij. Omdat in de archiefbron steeds sprake was van stokerijen heb ik deze term in de tekst gehandhaafd.

Belastingwetgeving

In de Franse tijd werden vanaf 1795 de jeneverstokers in het departement Nedermaas, waartoe ook Heerlen en omstreken behoorden, geregeld geconfronteerd met het van overheidswege [gedeeltelijk] stilleggen van hun bedrijven om hongersnood door gebrek aan granen te voorkomen. In 1802 adviseerde H.J. Michiels de Roermondse onderprefect A. Liger dit echter niet te doen, maar de consumptiegoederen te socialiseren. Met andere woorden, alles wat men niet voor eigen gebruik nodig had, moest men afstaan aan de dorps- en streekgenoten zodat

Beslagbakken.

De beschermde jeneverbes, ook wel wacholder, wachelder, dammerbes of dambeer geheten. Deze in Zuid-Limburg vroeger veel voorkomende plant is sterk achteruitgegaan. Natuurmonumenten gaat de jeneverbes een handje helpen, onder meer door aanplant op de Brunsummerheide.

deze in hun onderhoud konden voorzien.¹ Michiels wees hierbij op het belang van jeneverstokerijen voor de landbouw. Het afval van deze bedrijven, draf of spoeling genaamd, werd, zoals we al hebben gezien, gebruikt om varkens en koeien te voeren, die op hun beurt weer mest voor de landerijen produceerden.

Vermoedelijk is dit advies niet in daden omgezet. Bij keizerlijk besluit van 1 februari 1812 werd zelfs vanwege de slechte graanoogst het stoken van korenwijn en jenever in het gehele Franse keizerrijk verboden, met uitzondering van de Hollandse departementen.

Vanuit de overheid ontstond de behoefte meer grip te krijgen op de branderijen en dan met name de wijze waarop deze werkten. Voorop stond inzicht te krijgen hoe er met de beschikbare grondstoffen werd omgesprongen, met name om fraude te voorkomen. In wetten uit 1808 en 1813 werden hiertoe pogingen ondernomen. Er werden

regels opgesteld waarin bepaalde hoeveelheden grondstof aan bepaalde hoeveelheden eindproduct [jenever, ook wel brandewijn genaamd] werden gekoppeld, waarover dan accijns diende te worden betaald. De wetgeving voldeed niet. Bovendien kwam de Nederlandse jeneverindustrie na de Franse Tijd in een diepe crisis terecht.

Op 15 september 1816 kwam een nieuwe wet op het gedistilleerd tot stand, dit ondanks vele protesten vanuit de branderswereld. De belastingaanslag vond voortaan plaats aan de hand van de inhoud van de aanwezige beslagbakken. Voor elk anker [1 anker is ca. 38,4 liter] dat een beslagbak groot was, werd zes stuivers belasting geheven. Dit betekende dat het betalen van de verschuldigde belasting in tegenstelling tot vroeger verlegd werd van de afnemer naar de producent, met name om meer greep te krijgen op de daadwerkelijke productie, gemeten aan de grootte van de beslagbakken en de verbruikte hoeveelheden graan. Doel

was het voorkomen van het ontduiken van de accijnsbetaling. De belastinginner kon nu vrij exact bepalen welke hoeveelheid gedistilleerd een stokerij produceerde en hierover een accijns opleggen. Bij de oude wijze van belastinginning was het veel moeilijker om na te gaan wat er daadwerkelijk was geproduceerd.

Het voorstel voor de nieuwe wet was afkomstig van de directeur-generaal der Indirecte Belastingen, Appellius, die deze vorm van belastinginning in de zuidelijke provincies van het nieuwe koninkrijk had aangetroffen.²

De wet bond de brander aan een reeks van voorschriften. Zo moest een register worden bijgehouden van de verrichte werkzaamheden en sloot hij of zij met het Rijk een debet-rekening voor afrekening van de verschuldigde belasting. Zes jaar later werd de wet uit 1816 vervangen door die van 26 augustus 1822 op het binnenlands gedistilleerd, die de branders confronteerde met nog strengere voorschriften. Vele tientallen bedrijven hadden de voorgaande jaren echter niet overleefd.³

Enquêtes

In de eerste helft van de negentiende eeuw heeft de rijksoverheid een aantal keren het nijverheids- en fabriekswezen in Nederland in kaart trachten te brengen. Hiertoe werden alle destijds bestaande gemeenten aangeschreven met het verzoek op een aantal gestelde vragen antwoord te geven en deze antwoorden vervolgens te retourneren. Vervolgens werden in 's-Gravenhage de gegevens in allerlei lijsten gecombineerd. Een aantal van deze enquêtes zijn gepubliceerd, bijvoorbeeld die van 1816 en 1819. Die van 1818 is voorzover ik weet niet gepubliceerd of slechts gedeeltelijk. Tijdens mijn onderzoek naar jeneverbranderijen in de 19e eeuw stuitte ik bij toeval op de gegevens die in 1818 voor deze bedrijven in lijsten per arrondissement bijeengebracht zijn en berusten in

het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.⁴

Per brander werden steeds een aantal standaardgegevens vermeld, waaronder de naam, de plaats, een deel van de bedrijfsinventaris, het aantal werklieden etetera. Er is een 'maar' bij de gevonden gegevens. De namen waren niet altijd even goed leesbaar en in het Frans weergegeven, dus er kan niet voor 100% voor de goede [Nederlandse] spelling worden ingestaan. Bovendien zijn in de staat een aantal doorhalingen gepleegd, waardoor met name de gegevens in kolom B aan enig twijfel onderhevig zijn.

Het kanton Heerlen

Het kanton Heerlen behoorde in 1818 tot het arrondissement Maastricht. In totaal waren er 57 stokerijen in dit kanton met 180 beslagbakken met een totale bruto-inhoud van 74.600 liter en 61 ketels met een bruto-inhoud van 13.700 liter. Geproduceerd werd in 1818 9.300 liter jenever waarbij aan fabricagerecht f 1.243,- werd betaald. In totaal werkten slechts vijftien personen in deze branche, zodat vermoedelijk het merendeel van de bedrijven in 1818 buiten bedrijf was gesteld. Iets wat zich ook in andere provincies voordeed. Of met de genoemde vijftien personen werknemers werden bedoeld of dat de stokers/eigenaars zelf in het bedrijf werkzaam waren, is niet vermeld.

Volgens Linssen ging het in Midden- en Noord-Limburg om zogenaamde wacholderstokerijen. Wacholderbessen is een ander woord voor jeneverbessen.⁵

De gegevens worden in een aantal kolommen als volgt vermeld:

a: aantal beslagbakken. *b:* gezamenlijke brutoinhoud beslagbakken in vaten. *c:* aantal ketels. *d:* gezamenlijke brutoinhoud in vaten. *e:* hoeveelheid jenever in 1818 gestookt in vaten. *f:* middelbare graad van de gestookte jenever. *g:* bedrag van het verschuldigde recht op fabricatie in 1818. *h:* het aantal werknemers.

	A	B	C	D	E	F	G	0
1.	2	6	1	1	1	10°	f 7	1
2.	4	7	1	1	4	10°	f 55	1
3.	3	13	2	6	-	-	-	-
4.	2	7	2	1	-	-	-	-
5.	4	18	1	3	-	-	-	-
6.	1	3	1	1	-	-	-	-
7.	3	7	1	2	-	-	-	-
8.	7	49	2	8	-	-	-	-
9.	3	7	1	2	2	10°	f 20	1
10.	3	10	1	2	-	-	-	-
11.	2	9	1	1	-	-	-	-
12.	10	38	1	2	-	-	-	-
13.	3	11	1	1	-	-	-	-
14.	2	9	1	2	-	-	-	-
15.	4	25	1	3	-	-	-	-
16.	3	10	1	3	-	-	-	-
17.	2	8	1	1	-	-	-	-
18.	2	9	1	3	-	-	-	-
19.	4	20	2	5	22	10°	f 299	2
20.	2	10	1	2	11	10°	f 161	1
21.	3	16	1	2	-	-	-	-
22.	3	13	1	3	-	-	-	-
23.	2	7	1	1	-	-	-	-
24.	2	10	1	5	-	-	-	-
25.	2	9	1	1	-	-	-	-
26.	4	13	1	1	-	-	-	-
27.	2	6	1	2	-	-	-	-
28.	2	10	1	4	-	-	-	-
29.	4	15	1	2	-	-	-	-
30.	4	12	1	1	-	-	-	-
31.	7	30	1	2	-	-	-	-
32.	2	6	1	2	-	-	-	-
33.	4	15	1	2	3	10°	f 41	1
34.	3	15	1	2	-	-	-	-
35.	6	30	1	2	5	10°	f 72	1
36.	3	8	1	2	-	-	-	-
37.	2	9	1	2	4	10°	f 49	1
38.	2	7	1	2	-	-	-	-
39.	4	17	1	3	1	10°	f 9	1
40.	4	17	1	2	-	-	-	-
41.	2	4	1	2	-	-	-	-
42.	4	18	1	4	10	10°	f 130	1
43.	4	14	1	2	10	10°	f 131	1
44.	4	15	1	2	2	10°	f 22	1
45.	2	5	1	1	-	-	-	-
46.	4	18	1	4	-	-	-	-
47.	2	9	1	3	-	-	-	-
48.	2	8	1	2	-	-	-	-
49.	2	7	1	2	-	-	-	-
50.	3	13	1	2	-	-	-	-
51.	2	7	1	1	-	-	-	-
52.	3	15	1	6	-	-	-	-
53.	4	17	1	2	7	10°	f 89	1
54.	3	13	1	3	-	-	-	-
55.	4	13	1	4	11	10°	f 158	1
56.	2	10	1	2	-	-	-	-
57.	2	9	1	2	-	-	-	-

De lijst van jeneverstokers, gerangschikt naar gemeente:

Amstenrade: 1] Gard. Joseph Lebouille, 2] Weduwe Limpens. **Bocholtz:** 3] Francois Lesoen. **Brunssum:** 4] Jean Heerinx, 5] Jean Janssen. **Eygelshoven:** 6] Philippe Savelberg. **Geleen:** 7] Jean Erkens, 8] Bernard Hoofs, 9] Jean André Keulers. 10] Jean Guillaume Sassen. 11] Jean Norbert Willems. **Heerlen:** 12] Charles Heldevier, 13] Mathieu Martens, 14] Mathieu Merkelbach, 15] Leonard Pluymaekers, 16] Jean Frederic Ross, 17] Jean Henri Savelsberg. **Hoensbroek:** 18] Weduwe Creemers, 19] Francois Widdershoven. **Jabeek:** 20] Jean Beckers, 21] Jean Henri Janssen. **Kerkrade:** 22] Henri Buck, 23] Pierre Butzeler, 24] Antoine Quaedvlieg, 25] Jean Guillaume Scheeren. **Klimmen:** 26] Jean Retra, 27] Henri Vaessen, 28] Jean Gaspard van Mechelen, 29] Jean Hormans. **Locht:** 30] Nicolas Waltman. **Nieuwenhagen:** 31] Francois Quaedvlieg. **Nuth:** 32] Nicolas Beckers, 33] Mathieu Claessens, 34] Weduwe Ramaekers, 35] Pierre Vernaus, 36] Marie Wilderjans. **Oirsbeek:** 37] Mathieu Aerts, 38] Mathieu Daenen, 39] Guillaume Paulssen [weduwe van?]. **Rimburg:** 40] Henri Brüll. **Schinnen:** 41] Jean Dormans, 42] Jean Ant. Meertens, 43] Jean Leon Ritsen, 44] Jean Pierre Stypers. 45] Renier Schoonbrood. **Schinveld:** 46] Jean Beckers, 47] Francois Deumens, 48] Jean Geraerts. **Simpelveld:** 49] Francois Creuwels, 50] Jean Verwersch. **Spaubeek:** 51] Weduwe Adriaens, 52] Michel Smits. **Vaesrade:** 53] Francois Creuwen. **Voerendaal:** 54] Laurens Nijsten, 55] Pierre Smeets, 56] Jean Leon Vaessen. **Wijnandsrade:** 57] Pierre Melkop.

Noten:

1. J.C.G.M. JANSEN, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* [Assen 1965], 46-47, en P.J. DOBBELAAR, *De Branderijen in Holland tot het begin der negentiende eeuw* [Rotterdam 1930], 253 e.v.

2. P.J. DOBBELAAR, *De branderijen in Holland tot in het begin der negentiende eeuw* [Rotterdam 1930], 262.

3. I.J. BRUGMANS, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19de eeuw*, I [’s-Gravenhage 1956], 299. Volgens de verzamelstaat uit 1819 telde Limburg 116 jeneverstokerijen met 106 werknemers, vergeleken met de gegevens over 1818 een grote achteruitgang. De Limburgse stokerijen verkochten hun jenever zowel in het binnen- als het buitenland. Vóór en tussen 1814-1816 ging het over het algemeen goed met de bedrijven. Voor de periode 1817 tot eerste helft 1819 wordt echter ‘matig’ opgegeven. Een verdere achteruitgang wordt duidelijke

lijk zichtbaar als op 31 december 1819 de bedrijfstak als ‘kwijnend’ wordt omschreven. Als oorzaken werden landelijk onder meer de sluikehandel en de belastingen vermeld. In de standaardwerken van I.J. BRUGMANS, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19de eeuw*, II [’s-Gravenhage 1956], en D. DAMSMA, J.M.M. DE MEERE EN L. NOORDEGRAAF, *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19de eeuw, supplement* [’s-Gravenhage 1979], zijn voor Limburg, op enkele uitzonderingen na, geen gegevens gepubliceerd.

4. ARA Den Haag, archief Ministerie van Financiën, Directe Belastingen 1813-1823, inv.nr. 214.

5. G.C.P. LINSSEN, *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg 1839-1914* [Tilburg 1969], 314-315.

Sloveense communisten en hun sympathisanten in de Mijnstreek rond 1930

FRANK VAN KREVEL

Over de Sloveense migranten in de Mijnstreek is niet bijzonder veel geschreven. In Nederland verschenen dusver welgeteld twee publicaties, waarin aan hen expliciet aandacht besteed wordt.¹

In dit artikel wil ik een klein aspect van deze Sloveense gemeenschap belichten: het bestaan van het communistische blad *De Sloveense Arbeiders- en Boerenrepubliek* dat rond 1930 door en voor Sloveense migranten in Heerlen werd gedrukt. Wat was dit voor een blad en door wie werd het gepubliceerd? Waren de uitgevers verankerd in de Sloveense mijnwerkersgemeenschap in de Mijnstreek? Hoe kwamen zij in Limburg terecht? Wat was de inhoud en welke verspreiding kende het blad? Wat weten we over Sloveense migranten die voor de oorlog in onze regio actief waren in het linkse politieke spectrum?

Mijnen en Slovenen

De opkomst van de mijnen in het begin van deze eeuw veranderde het sociaal-economische landschap van oostelijk Zuid-Limburg ingrijpend. Een belangrijk aspect van die gewijzigde structuur vormde de migratie van buitenlanders naar de Mijnstreek. Al in 1907 waren 922 [20,1%] van alle mijnwerkers van buitenlandse, grotendeels Duitse herkomst. In 1920 was het aantal buitenlandse mijnwerkers gestegen tot 6.324 [23,3%] om een maximum te bereiken in 1930 met 11.863 buitenlanders [31,3%].²

De trek van buitenlanders naar de Mijnstreek, die zich in hoog tempo bleef voltrekken tot 1930, resulteerde niet alleen in de door de mijndirecties zozeer gewenste toename van beschikbare arbeidskracht. Het betekende evenzeer de komst van personen met een sociale en culturele achtergrond die

hen op afstand hield van de autochtone bevolking. Andere religieuze overtuigingen, nieuwe politieke denkbeelden en in het algemeen een onafhankelijker opstelling jegens de wereldlijke en kerkelijke overheid drongen door tot de Mijnstreek, vergezeld van een ongekend huisvestingsprobleem en een toenemende criminaliteit.

Onder de eerste buitenlanders in de Mijnstreek bevonden zich ook Slovenen. Zij kwamen aanvankelijk uit het nabije Ruhrgebied waar Slovenen reeds sinds 1880 werkzaam waren.³ Later en vooral in de late jaren '020 kwamen zij ook rechtstreeks uit hun etnische woongebied. Hoewel emigratiepatronen niet sluitend te verklaren zijn, lag een van de belangrijkste redenen van hun vertrek uit Slovenië in de slechte economische situatie aan het thuisfront. Slovenië was tot eind vorige eeuw een landbouwland bij uitstek, dat als gevolg van trage hervormingen in de

landbouw de toenemende bevolkingsgroei niet kon opvangen. Eerst in 1848 werden de laatste feodale verplichtingen afgeschaft en de landbouwgronden toebedeeld aan hen die deze arealen bewerkten. Omdat de boeren deze gronden deels moesten betalen, werden zij gedwongen schulden te maken, hetgeen de landbouwers tot na de Eerste Wereldoorlog parten zou spelen.⁴ Na 1918, het ontstaan van Joegoslavië, moest Slovenië zich gaan oriënteren op een samenleving met andere economische, politieke en sociaal-culturele gegevens. De grote discrepantie in ontwikkeling van verschillende delen van de nieuwe staat maakte een effectieve hervorming van de landbouw respectievelijk industrialisering onmogelijk en dus bleef de Sloveense economie ook na de Eerste Wereldoorlog onderontwikkeld.⁵

Emigratie

Deze ontwikkelingen dienen niet alleen in de tegenwoordige literatuur als belangrijke verklaring voor de massale Sloveense emigratiebeweging die in het laatste kwart van de 19de eeuw begon en eindigde met het begin van de Tweede Wereldoorlog. Zij werden al in de jaren '30 van groot belang geacht en uitvoerig beschreven.⁶ De omvang van de emigratie wordt in de literatuur desondanks niet nauwkeurig omschreven bij gebrek aan gedetailleerd onderzoek, maar wel bij benadering gegeven. In 1931 werd het aantal Slovenen in het buitenland door de overheid geschat op 350.000 en een tiental jaren later door de onderzoekster Slava Lipoglavsek op 332.000 personen.⁷ Hoe onnauwkeurig deze gegevens ook mogen zijn, zij geven geen reden te twifelen aan het feit dat in de jaren '20 en '30 tenminste 20% van de Slovenen buiten het eigen etnische woongebied verbleef.⁸

Eén van de bestemming van Sloveense emigranten was het steenkolenbekken in Nederland. Deze immigranten vormden tijdens het interbellum [1918-1939] één van

de grootste groepen buitenlanders in de Mijnstreek. Hoeveel het er precies waren weten we niet, want het geven van het precieze aantal wordt bemoeilijkt doordat zij aanvankelijk werden geregistreerd als Oostenrijker en na het uiteenvallen van het Habsburgse Rijk in 1918 ook als Joegoslaaf of Italiaan. Wel kunnen we bij benadering de omvang van deze groep aangeven. Voor de situatie rond de jaarwisseling 1929-1930, toen het aantal Slovenen zijn hoogtepunt bereikte, lopen de schattingen uiteen van 2.500 tot 4.000.⁹

Sloveense verenigingen

'De samenleving op drift', zoals Dieteren het noemde, vormde het kader waarin de aanvankelijk relatief geïsoleerde nieuwkomers in de Mijnstreek gestimuleerd werden eigen organisaties te vormen. Dat geldt ook voor de Slovenen. Hun gemeenschap in onze Mijnstreek had grote behoefte aan onderling contact. Velen waren immers naar Zuid-Limburg getrokken met het voornemen slechts tijdelijk te blijven. Het vasthouden van de Sloveense taal, nationale gebruiken en het op de hoogte blijven van de ontwikkelingen aan het thuisfront maakte eigen verenigingen noodzakelijk. Zeker niet minder belangrijk was de noodzaak gezamenlijk op te komen voor sociale rechten.

Om de realisering van deze doelstellingen te bereiken lag oprichting van eigen verenigingen voor de hand. Reeds vóór de Eerste Wereldoorlog richtte men een Oostenrijkse St. Barbaravereniging op. Zoals bekend was de heilige Barbara de beschermheilige van de mijnwerkers. Structurele gedocumenteerde activiteiten vinden eerst plaats vanaf 1926, toen overal in de Mijnstreek katholieke St. Barbaraverenigingen werden opgericht. In 1926: Brunssum en Heerlen, in 1927 Lutterade en Eygelshoven, 1929 Hoensbroek, 1930 Spekholzerheide, en in 1931 Chèvremont en Nieuwenhagen.¹⁰

Deze verenigingen organiseerden diverse

Midden-Europa en de Balkan in 1902. Slovenië maakt deel uit van de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije.

culturele activiteiten en vormden solidariteitsfondsen, die waren bedoeld als inkomensverzekering in geval van ziekte. Evenzeer drongen zij aan op het ondertekenen van internationale conventies tussen Neder-

land en Joegoslavië, welke in geval van terugkeer naar huis opgebouwde pensioenrechten en invaliditeitsuitkeringen zouden moeten garanderen. Deze uitgangspunten zijn overigens niet uniek, maar komen

overeen met doel en werken van vrijwel alle Sloveense [arbeiders]verenigingen in West-Europa.

Een andere niet te onderschatten taak die de verenigingen voor zichzelf zagen weggelegd, was het onderhouden van de rooms-katholieke godsdienst. Die werd beschouwd als een essentieel onderdeel van de eigen nationale identiteit.¹¹ Het verwondert dan ook niet dat een stimulerende rol in de oprichting van de Sloveense katholieke verenigingen werd gespeeld door de Sloveense geestelijkheid, die na 1903 een gericht migratiebeleid ging voeren.¹² Dit bestond in het begin vooral uit waarschuwingen tegen de gevaren van emigratie, die werd beschouwd als een aanval op de 'nationale substantie'. Geleidelijk echter veranderde de waarschuwende vinger in een handreikend gebaar. Enerzijds onderkende men dat de emigranten niet konden worden tegengehouden, anderzijds meende men dat een groot deel ooit terug zou keren, tezamen met het door hen verdiende geld.¹³ Het was daarom zaak hen in de tussentijd niet ten prooi te laten vallen aan on-Sloveense ideeën als communisme en religieuze onverschilligheid. Een onderdeel van de handreiking was met name het helpen oprichten van roomse verenigingen en het ondersteunen van Sloveense geestelijken, die als aalmoezenier onder hun landgenoten werkzaam zouden zijn.

Ook de eerste Sloveense [katholieke] verenigingen in de Mijnstreek werden opgericht onder leiding van Sloveense geestelijken, waarvan één, de franciscaan Drago Oberzan, zelfs enige jaren in de Mijnstreek woonachtig was, namelijk in Hoensbroek en Heerlen. Hij stimuleerde in 1931 de oprichting van het Sloveenstalige tijdschrift *Rafaël*, dat vanuit Heerlen vier jaar lang zijn weg vond door geheel West-Europa.¹⁴

De betrokkenheid van de rooms-katholieke kerk, zowel de Sloveense als de Limburgse, bij de Sloveense migranten leidde langzaam tot het inzicht dat de katholieke Sloveense nieuwkomers eerder bondgenoten waren in

de strijd tegen secularisatie en nieuwlichterij en voor handhaving van de sterke positie van de kerk in de Limburgse samenleving. Sprak het Algemeen Handelsblad in 1930 beangstigd van een '*Slavische invasie*'¹⁵, zo meende de Zuid-Limburger in 1933 naar aanleiding van de deelname van Hongaren, Italianen en Slovenen aan de Katholiekendag: '*Maar dat ze [...] tot aardige vereenigingen zijn gegroeid, min of meer naar het model onzer inlandsche standsorganisaties, en dat ze met hun nationale klederdracht en andere kenmerken van hun nationaal 'eigene' de harmonie, de katholiciteit, de saamhorigheid van het geloovige volk in Limburg specialen luister bijzetten, het is een verheugend en veelbeteekenend feit [...]*'.¹⁶

Slovenen als rood gevaar

In schril contrast hiermee staat de positie van de Sloveense [en uiteraard ook andere] communisten en socialisten. Niet alleen de clerus, maar ook het burgerlijke gezag liet geen gelegenheid voorbij gaan om te waarschuwen tegen de gevaren van vreemde ideeën. Illustratief is de circulaire van de Commissaris van de Koningin in Limburg, gedateerd 27 augustus 1932, waarin hij alle Limburgse burgemeesters bericht dat het '*niet uitgesloten is dat vreemde communisten pogingen zullen aanwenden om ook in Limburg propaganda te voeren voor hun verderfelijke stelsel*' en '*dat deze propaganda zooveel mogelijk geweerd moet worden*'. Hij riep daarom op tot het treffen van maatregelen tegen buitenlanders, van wie propaganda voor het communisme te vrezen viel.¹⁷

Inderdaad poogden communisten die zich onder de vele buitenlandse arbeiders, vaak zonder gezin, hierheen gekomen en niet gebonden aan het traditionele leefpatroon van de Limburger, uiteenlopende activiteiten te ontplooiën. Zoals we zullen zien, bevonden zich onder hen ook Sloveense migranten.

De activiteiten die zij ontplooiden vonden plaats in het kader van een internatio-

Midden-Europa en de Balkan in 1921. De Eerste Wereldoorlog heeft er grote veranderingen teweeggebracht. Slovenië is deel uit gaan maken van Joegoslavië.

nalistische beweging. Onderlinge grensoverschrijdende contacten waren iets vanzelfsprekends, waarvoor de internationaal georiënteerde Mijnstreek bovendien ideale voorwaarden bood. Voor de Slovenen

bleken sterke internationale contacten in bijzonder sterke mate te gelden. Een logisch gevolg van het feit dat vele activisten in de migratie verbleven. Hun doel was niet alleen het verspreiden van de communistische idee.

Het feit dat de Sloveense gemeenschap in het buitenland de activiteiten van de KPJ [Communistische Partij van Joegoslavië] en andere communistische organisaties financieel en anderszins kon ondersteunen, was zeker niet minder belangrijk. Bovendien zou hun werk onder landgenoten in het buitenland doorsijpelen naar Slovenië en kon op die manier het verbod op communistische activiteiten in Slovenië een beetje verzacht worden. Het voor zover mij bekend eerste bericht over een Sloveense communist in de Mijnstreek, vinden we in november 1926 in Kerkrade: *'Enige tijd geleden zou CPH-Kerkrade zijn opgericht. Ferdinand Osojnik [...] zou propagandist en bestuurder zijn van de afdeling'*, meldde de commissaris van politie in Kerkrade aan zijn burgemeester.¹⁸ Op 12 februari 1927 volgde een soortgelijk bericht, waarin een zestal Slovenen werd genoemd. Van hen was gebleken, dat zij lid waren van de CPN in Kerkrade en op valse papieren te werk gesteld in de mijnen.¹⁹ Dit soort berichten zijn er meer, maar lijken steeds op zichzelf te staan. Het bestaan van een zelfstandig functionerende groepering Sloveense communisten in de Mijnstreek zien we ontstaan met de komst van de 'arbeider-revolutionair' Andrej Forte.

De groep van Andrej Forte, 1928 - 1932

Het vertrek van sommige politiek geëngageerde emigranten vond niet alleen een oorzaak in de eerder genoemde economische omstandigheden, maar was in tegenstelling tot het verblijf van de overgrote meerderheid van de Sloveense migranten in de Mijnstreek ook en vooral politiek bepaald. De Communistische Partij van Joegoslavië was reeds in 1920 door de autoriteiten in Belgrado verboden met als gevolg dat vele communisten sindsdien uitweken naar het buitenland. Zo werden Triëst, Zürich, Wenen, Praag, Berlijn en Parijs belangrijke centra voor de KPJ.

Een belangrijke bron van informatie over

Sloveense communisten in onze streek waren de berichten van Andrej Forte.²⁰ Deze Sloveense communist was als voorzitter van de grootste Sloveense-communistische mijnwerkersbond ZRDS [Bond van mijnwerkers voor Slovenië] de hoofdorganisator van de grote mijnwerkersstaking in 1923 in het Sloveense kolenbekken van Zasavje.

Deze staking werd aanleiding om Andrej Forte op 10 augustus 1923 te arresteren op grond van staatsgevaarlijke activiteiten. Vervolgens werd hij samen met andere stakingsleiders [Jurij Debelak, Alojz Hohkraut, Jure Klenovsek, Joze Kolsek en Ivan Pristav] in september 1923 ontslagen.²¹ De lokale overheid had opdracht hen van paspoorten en andere benodigde papieren te voorzien met het doel hen *'naar Frankrijk, België, Nederland en elders te bewegen'*.²²

Dit beleid was succesvol. De groep vertrok vanuit Slovenië naar het Noord-Franse Pas-de-Calais waar zij in de mijnen werk vonden. De keuze om zich juist daar te vestigen was zeer waarschijnlijk ingegeven door het feit dat de Sloveense migrantengemeenschap ter plekke van grote omvang was en die gemeenschap kon bogen op meerdere linkse verenigingen.

Toch ontmoetten zij ook hier weerstand. De later in Nederland actieve Sloveense aalmoezenier Drago Oberzan was in deze tijd werkzaam in Noord-Frankrijk. Hij waarschuwde ook hier tegen het rode gevaar en de Franse mijninspectie had al even weinig op met de idealen en acties van Forte en diens companen. Hun medewerking aan stakingsacties leidde tot forse looninhoudingen, wat volgens Forte noopte tot vertrek.

In 1926 vertrokken zij naar België, waar zij in Zwartberg contact zochten met landgenoten. Hier verliep alles volgens plan: zij sloten zich bij een Sloveense vereniging aan waar in meerderheid communisten in het bestuur zaten, zij verspreidden Sloveens- en Kroatisch-talige ideologische literatuur, belegden bijeenkomsten en onderhielden regelmatig contact met het zenuwcentrum van

Joegoslavische communisten in Parijs. Desondanks vertrok de groep naar Nederland, waar zij in november 1928 aankwam. Volgens sommigen onder hen was het vertrek ingegeven door slechte werkomstandigheden, maar zekerheid hierover kan niet worden gegeven.

Forte in Limburg

In Nederlands Limburg vond Andrej Forte met zijn companen werk op de Maurits. Hij werd er lid van de CPN²³ en de vakbond.²⁴ Volgens Forte zijn deze Slovenen in Limburg met hulp van Belgische geestverwanten in contact gekomen met de CPN. Hoe het contact tussen Forte cum suis en de CPN tot stand is gekomen, is niet exact te achterhalen.

Het is waarschijnlijk dat hun werk in Zwartberg hen voldoende bekend had gemaakt met de Belgische Communistische Partij. Een rol heeft mogelijk ook de Sloveen Matija Bahor gespeeld. Deze mijnwerker werkte vanaf 1926 op de staatsmijn Emma en had goede connecties met Sloveense communisten in Belgisch-Limburg. Hij vertrok rond 1928/1929 naar Beringen waar hij weldra de Internationale Rode Hulp coördineerde voor Waterschei, Winterslag en Zwartberg.²⁵

Hoe weinig duidelijkheid er rond de oorzaak van vestiging van Forte en diens kameraden in de Mijnstreek ook bestaat, vaststaat dat zij ook nu al snel allerlei politieke plannen smeedden. Zij richtten in 1929 onder de paraplu van de CPN een 'nationale sectie' op, die door hen 'Joegoslavisch' werd genoemd. Dit zou zijn gebeurd tijdens een CPN-bijeenkomst, waar tevens nationale secties voor Oostenrijkse en Hongaarse migranten zouden zijn opgericht.²⁶ In de periode 1930-1932 heeft Andrej Forte gefungeerd als secretaris van deze sectie, waarvoor hij het 'Lenin-horloge' ontving uit handen van A. Potze, CPN-partijfunctionaris in de Mijnstreek.

De Sloveense Arbeiders- en Boerenrepubliek, ca. 1931 - ca. 1933

Een bijzondere nalatenschap van Sloveense politieke activisten in de Mijnstreek, dan wel van de groep Forte is het tijdschrift *Sloveense Arbeiders- en Boerenrepubliek* [Slovenska Delavsko-Kmecka Republika, verder: *Republika*]. In de ondertitel richtte het zich tot de Sloveense arbeiders en boeren in het buitenland. En dat maakt van dit blad al een bijzonderheid: het is het enige linkse migrantenblad dat uitsluitend voor en door Slovenen werd geschreven, en niet zoals toen gebruikelijk was, verscheen ten behoeve van alle Joegoslaven [Kroaten, Serven etcetera] in de Servo-Kroatische taal.²⁷

Van dit communistische blad zijn voor zover bekend slechts twee exemplaren bewaard gebleven. De oudste uitgave [nummer 6] is van november 1932,²⁸ de andere uitgave [nummer 11] is van 15 februari 1933.²⁹ Helaas valt niet vast te stellen wanneer dit blad begon en eindigde met verschijnen. In geval van regelmatige verschijning zouden we gezien datering en nummering van de beide bewaarde exemplaren mogen aannemen, dat de uitgave medio 1932 zou zijn gestart. Uit artikelen in het katholieke blad *Rafaël* kan echter worden opgemaakt dat *Republika* reeds in 1931 verscheen. En al in de loop van 1933 houdt *Republika* op te bestaan. In dat jaar publiceerde *Rafaël* een afkeurend artikel over de Sovjet-Unie van de hand van een teleurgestelde Sloveense migrant, die vanuit de Mijnstreek naar Moskou was geëmigreerd. *Rafaël* refereerde in haar commentaar aan *Republika* en schrijft dan 'maar *Republika* rust reeds in vrede...'.³⁰

Republika deed een oproep, die ook al uit de naam bleek: 'Autonomie noch een federaal Joegoslavië! Wij eisen de Sloveense Arbeiders- en Boerenrepubliek!' Ook in dit opzicht was het blad bijzonder, omdat geen andere Sloveens communistisch migrantenblad zo duidelijk voor de Sloveense entiteit opkwam.³¹ In het artikel 'Manoeuvres van de in verval

zijnde Groot-Servische dictatuur', waarin veel aandacht voor het Sloveense nationale vraagstuk, werd deze eis verder onderbouwd.³² In de behandeling van het Verdrag van Versailles in het artikel 'Beslist optreden van de communistische partijen tegen het roofsysteem van Versailles' werd genoemd verdrag en vooral de eruit voortvloeiende opdeling van het Sloveense etnische territorium onder vier landen [behalve Joegoslavië ook Italië, Oostenrijk en Hongarije] scherp veroordeeld en de internationale gemeenschap verantwoordelijk gemaakt.³³ Een ander bericht dat ons confronteert met het Sloveense nationale vraagstuk is het artikel 'Servisering': '[...] de nieuwe munten zijn alleen in het cyrillisch. Ook verschillend drukwerk is in cyrillisch, dat niemand begrijpt'.³⁴

Globaal bestond de inhoud van *Republika* uit een drietal elementen. Een belangrijk deel was gereserveerd voor ideologische artikelen en verslagen van de Communistische Internationale. Deze artikelen met, naast de reeds geciteerde, titels als 'De situatie in de wereld en de rol van communistische partijen', 'Het proletariaat van Duitsland in de strijd tegen de fascistische dictatuur' zijn mogelijk overgenomen uit andere bronnen. Een ander groot deel werd besteed aan berichtgeving over politieke gebeurtenissen in Slovenië en Joegoslavië, zoals stakingen, prijsverhogingen en vervolging van activisten. Een kleiner deel was bestemd voor berichten van Sloveense migranten in West-Europa, waar het blad lezers vond. In deze laatste categorie vinden we berichten uit Frankrijk, Duitsland en onze Mijnstreek.

Een laatste interessant gegeven zijn de brieven uit Rusland, die werden geschreven door uit de Mijnstreek naar Rusland geëmigreerde Slovenen. De inhoud van deze brieven geven een nogal euforisch beeld van de situatie in Moskou en Leningrad.

De lezerskring van *Republika* was in elk geval in geografisch opzicht niet gering. Deze spreiding van de lezerskring was blijk-

baar ook inzet van de uitgevers. We lezen een oproep om meer abonnees in de regio Merlebach [Frankrijk], Noord- en Zuid-Amerika en een bekendmaking dat Slovenen worden opgeroepen een abonnement te nemen op het maandblad *Delavski List* [Het Arbeidersblad] dat in Argentinië verscheen.³⁵ Dat de onderlinge contacten tussen Slovenen in het buitenland goed ontwikkeld waren, blijkt ook uit het refereren aan Sloveense demonstraties voor het vrijlaten van politieke gevangenen in Joegoslavië, die plaatsvonden in Eijsden en Cleveland [Verenigde Staten]. Het is niet moeilijk te begrijpen waarom de verkoopprijs niet alleen werd gepubliceerd in centen maar ook in de Franse, Belgische, Duitse en Canadese munteenheid.

Uitgever Sloveense Arbeiders- en Boerenrepubliek

Het redactieadres van *Republika* was gevestigd in de Heerlense wijk Meezenbroek op het adres van Albert Potze, bekend CPN-activist. De werkelijke redacteur was Albert Hlebec. Hij was eveneens auteur van het gelijktijdig in Heerlen verschijnende blad *Glas svobode* [Stem der vrijheid], waarvan geen exemplaar bekend is. Voorts wordt in de bronnen nog melding gemaakt van 'een Sloveens tijdschrift', dat eveneens door dezelfde groepering geproduceerd zou worden. We weten echter niet welk tijdschrift of pamflet hiermee wordt bedoeld.

Activist Albert Hlebec was een communist van het eerste uur, die zich vooral met de productie van propagandamateriaal heeft bezig gehouden. Hij was geboren in Slovenië in 1899 en richtte in 1920 de Sloveense communistische partij mee op. Van 1923 tot 1928 werkte hij in de leiding van de Sloveense afdeling van de verboden KPD terwijl hij redacteur was van twee toen nog legaal verschijnende bladen. Toen hij in 1928 in Moskou verbleef, bereikte hem het bericht dat de Joegoslavische autoriteiten zijn ille-

Pater Theotim met het dameskoortje, dat de voorloper was van het koor 'Zvon'.

gale werk ontdekt hadden, waardoor een terugkeer uitgesloten was. Volgens zijn officiële biografie werkte hij na zijn verblijf in de Sovjet-Unie tussen 1928 en 1937 in Wenen, Frankrijk, België, Duitsland en Nederland. Hij zou in 1931 uit de KPJ zijn gezet en na vestiging in Frankrijk lid zijn geworden van de Franse Communistische Partij [PCF], volgens wiens directieven hij onder Sloveense migranten in Duitsland, België en Nederland zou zijn gaan werken. Volgens Andrej Forte zou hij echter in Berlijn directieven hebben ontvangen om in het Drielandenpunt te gaan werken. Zeker is, zoals Forte meedeelt, dat Albert Hlebec in de Mijnstreek verbleef om *'de revolutionaire gezindheid onder de Slovenen te bevorderen'*.

Albert Hlebec, die de groep Forte had versterkt, kreeg in 1931 ook hulp van de Sloveense communist Ales Bebler, die sinds 1927 in Parijs studeerde.³⁶ In Parijs hadden beiden al met elkaar samengewerkt. De bijdrage van Bebler, die tijdens en na de Tweede Wereldoorlog een van de belangrij-

ste Sloveense politici zou worden, was evenwel maar van korte duur.³⁷ Hij vertrok in hetzelfde jaar nog illegaal over de straatgrens in Kerkrade naar Duitsland, geholpen door Limburgse Slovenen.³⁸

Het einde van de groep Forte

Albert Hlebec is in de zomer van 1932 uit Nederland vertrokken, waarna hij enige maanden later opduikt in de Verenigde Staten. Zijn vertrek was overhaast en een gevolg van politieoptreden, waarbij, zo later bleek, de hele kern van de groep Forte werd opgerold.

Op 1 mei 1932 had de groep een actie uitgevoerd op de Maurits in Geleen, waarbij enige rode vlaggen op mijngebouwen werden gehesen. In een anoniem verslag van het CKZKS uit 1947 wordt het beeld nog breder geschetst: de acties in 1932 zouden zijn uitgevoerd door Slovenen, Hongaren en Oostenrijkers en zou voor allen uitzetting tot gevolg hebben gehad.³⁹

De vlaggen van de Sloveense verenigingen omstreeks 1933.

De 1 mei-actie was volgens de latere verklaringen van Forte en Hohkraut, voor de politie de aanleiding geweest om huiszoekingen te doen en hen uit te wijzen. Hoe snel de uitwijzing verliep, blijkt uit het opduiken van een aantal van hen in Slovenië in de periode juni-juli 1932, nauwelijks twee maanden later. Het betekende het einde van deze revolutionaire groep Slovenen in de Mijnstreek. Toch is *Republika* waarschijnlijk nog enige malen gepubliceerd, gelet op het eerder genoemde feit dat de laatste verschijningsdatum in 1933 geplaatst mag worden. Aannemelijk is dat Sloveense sympathisanten in de Mijnstreek, die zich niet zo openlijk politiek afficheerden, enkele activiteiten hebben voortgezet.

Zo speelde de mijnwerker Anton Marusa, die in 1932 naar Heerlen kwam, een rol in meerdere subversieve acties. De politie van Heerlen schreef: *'hij is de man die door ons verdacht stond van contact te hebben met politieke emigranten'*.⁴⁰ In hetzelfde bericht werd hij ervan verdacht revolutionaire literatuur

onder buitenlanders te verspreiden. In een eigen verklaring uit 1947 ontkende Marusa dit geenszins, maar dikte het juist aan. Hij ging er prat op de reis van meer dan twintig Sloveense migranten uit de Mijnstreek naar Rusland te hebben georganiseerd.⁴¹ Feit is, dat Marusa als caféhouder en initiatiefnemer van verschillende Sloveense pro-Tito verenigingen tijdens en na de oorlog een belangrijke rol vervulde in Sloveens-links in de toenmalige Mijnstreek.⁴²

Een compaan van Marusa was Franc Pobezin in Hoensbroek, die in 1934 meldde dat *'er bij Frans Pobezin 4 à 5 jaar geleden communisten kwamen teneinde te vergaderen'*, hetgeen trouwens niet bewezen kon worden.⁴³ Ook van hem mag verondersteld worden dat hij het werk van de groep Forte heeft willen steunen, ook na diens uiteenvallen.⁴⁴

Wellicht is het relaas van de Sloveense mijnwerker Anton Salamon, een sympathisant van Forte, voldoende samenvattend. Hij meldt dat de 'leiders' naar Duitsland en Rusland vertrokken waren en dat dat de

oorzaak is geweest van een aanmerkelijke verflauwing van revolutionaire activiteiten onder de Slovenen in de Mijnstreek.⁴⁵

Het einde van de groep Forte heeft ook consequenties gehad voor de bemoeiingen van de CPN met de Slovenen en waarschijnlijk met buitenlanders in het algemeen. De Nationale Joegoslavische Sectie van de CPN hield op te bestaan met het vertrek van Forte en de zijnen. Op een bijeenkomst van de CPN in Kerkrade in 1935 hield Potze een uiteenzetting over de situatie van de partij sinds 1932. Hij vertelde dat de afdeling in Heerlen eerst bijna geheel uit Duitse partijgenoten bestond en dat de partij dankzij hen groeide. Omdat deze buitenlanders illegaal moesten werken en dit volgens Potze kon leiden tot liquidatie van de partij, werd 'er naar gestreefd, om zooveel mogelijk de buitenlandsche partijgenooten, te weren, hetwelk ... dan ook gelukt is'.⁴⁶

Als het juist is, zoals eerder genoemd, dat in 1932 zowel Sloveense als Hongaarse en Oostenrijkse migranten opgepakt en over de grens gezet zijn, dan ligt er mogelijk hier een verband met de houding van de CPN jegens buitenlandse partijgenoten na 1932.

Afsluiting

De Sloveense migrantengemeenschap in de jaren '30 blijkt niet een homogene massa te zijn geweest die zich eensgezind schaarde achter het vaandel van de katholieke kerk. Communistische groeperingen waren eveneens vertegenwoordigd, hoewel de activiteiten die zij organiseerden in omvang beperkt zijn geweest. De gangmakers waren min of

meer 'professionals', beroepsrevolutionairen die zich de gram van het establishment steeds opnieuw op hun hals haalden.

Wat opvalt is dat hun activiteiten uitsluitend gericht zijn op hun volksgenoten, ondanks samenwerking met de CPN. Er is na 1932 zelfs sprake van een verwijdering tussen de Sloveense activisten en de lokale CPN.

Bijzonder is het feit dat in Heerlen tussen 1931 en 1935 het katholieke Sloveense blad *Rafaël* werd gedrukt en in bijna dezelfde periode [circa 1931-1933] het communistische blad *Slovenska Delavsko-Kmecka Republika* verscheen. Het feit dat *Republika* het enige tot nu bekende voor-oorlogse Sloveense communistische tijdschrift is dat uitsluitend in het Sloveens verscheen en bovendien als enige in zijn soort expliciet pleitte voor een onafhankelijk Slovenië, onderstreept het belang. Met de productie van genoemde twee tijdschriften is Heerlen korte tijd van belang geweest voor de gehele Sloveense emigratie van die tijd. Na het uitwijzen van de meeste activisten in 1932, in elk geval van de harde kern, bleven sympathisanten over, die nog enige activiteiten hebben ontplooid op een lager pitje.

Van de 59 geïdentificeerde sympathisanten en activisten in de periode 1926-1936 vinden we er ook twintig jaar later nog terug. Sommigen hebben zich tijdens en na de oorlog geëngageerd in Titoïstische verenigingen in de Mijnstreek en in dat verband ook de grote repatriëring van vele Sloveense mijnwerkers [repatrianten spreken van 500 tot 1000 personen] naar Joegoslavië in 1947 voorbereid. Daarmee werd de Sloveense gemeenschap in de Mijnstreek gehalveerd.

Noten:

1. P. BRASSÉ EN W. VAN SCHELVEN, *Assimilatie van vooroorlogse migranten* [Den Haag 1980] en R. SELIC, *Nasi v Holandiji* [Heerlen 1934].

2. Jaarverslagen van de Hoofdingenieur van de steenkolenmijnen van Zuid-Limburg 1907, 1920 en 1930.

3. E. WERNER, *Slovenci v Porurju* [Ljubljana 1985], 73.

4. JASNA FISCHER, 'Slovenska gospodarska bilanca ob vstopu v prvo Jugoslavijo', in: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918-1945-1991*, 13-21.

5. MOJCA NOVAK, 'Periferna agrarna transformacija; slovenski primer', in: *Prevrati in slovensko gospodarst-*

- vo v XX, *stoletju 1918-1945-1991*, 23-36, en JOZE PIRJEVEC, *Jugoslavija-Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjeviceve in Titove Jugoslavije* [Koper 1995], 31-50.
6. M. DRNOVSEK, 'Slovenski izseljenci in domovina v tridesetih letih', in: *Slovenska trideseta leta* [Ljubljana 1997], 229-240.
7. S. LIPOGLAVSEK-RAKOVEC, 'Slovenski izseljenci. Geografski pregled predvojnega stanja', in: *Geografski vestnik XXII* [1950], 524-536, en ALOJZI KUCHAR, 'Nase izseljensko vprasanje', in: *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije* [Ljubljana 1939], 526 e.v.
8. MATJAZ KLEMENCIC, *Slovenes of Cleveland* [Novo mesto 1995], 48-57.
9. R. DIETEREN, *Migratie in de mijnstreek 1900-1935* [Heerlen 1959], noemt het getal van 2.500 'Zuid-Slaven'. R. SELIC, *Nasi v Holandiji* [Heerlen 1934] noemt het getal van 4.000. M. DRNOVSEK, 'Slovenski izseljenci in domovina v tridesetih letih', in: *Slovenska trideseta leta* [Ljubljana 1997], 231, citeert uit Joegoslavische overheidsbronnen die voor het jaar 1931 een aantal van 3.000 Slovenen in Nederland noemen.
10. R. SELIC, *Nasi v Holandiji* [Heerlen 1934].
11. GA Heerlen, Archief van het Minderbroedersklooster en de Parochie HH. Martelaren van Gorcum, inv.nr. 3, aantekening 4-7-1926.
12. B. KOLAR, 'Cerkev in Slovenci po svetu', in: *Zgodovina cerkve na Slovenskem* [Celje 1991], 283-284.
13. Aartsbischoppelijk Archief in Ljubljana [hieronder afgekort tot ABAL], Druzba Sv. Rafaela, doos Nizozemska, vgl. correspondentie 1928 en 1935.
14. M. DRNOVSEK, 'Izseljensko in drugo ccasopisje med Slovenci v zahodni Evropi do leta 1940', in: *Dve domovini – Two Homelands 2-3* [Ljubljana 1992], 287-288.
15. NRC Handelsblad, geciteerd uit: P. BRASSÉ EN W. VAN SCHELVEN, *Assimilatie van vooroorlogse migranten...*
16. Zuid-Limburger, 6-6-1933, 1.
17. GA Kerkrade, inv.nr. 2537, brief 27-8-1932.
18. GA Kerkrade, inv.nr. 2512, rapport 3-11-1926.
19. GA Kerkrade, inv.nr. 2537, rapport 12-2-1927.
20. AS [Nationaal Archief van Slovenië in Ljubljana], Referat I, CK ZKS [Centraal Comité van de Bond van Communisten van Slovenië], Andrej Forte.
21. F. ROZMAN EN M. STIPLOVSEK, *Prve rudarske stavke na Slovenskem 1883-1923* [Ljubljana 1983], 75 e.a.
22. F. ROZMAN EN M. STIPLOVSEK, *Prve rudarske stavke na Slovenskem 1883-1923* [Ljubljana 1983], 82-83.
23. Ik maak geen verschil tussen de benamingen Communistische Partij Holland [CPH] en Communistische Partij Nederland [CPN]. De naam CPN werd in 1935 aangenomen.
24. AS, Referat I, CK ZKS, Andrej Forte.
25. AS, CK ZKS, Referat I, Matija Bahor. M. DRNOVSEK, 'Jugoslovansko drustvo Sv. Barbare iz Eisdna v Belgiji 1929-1940', in: *Viri*, deel 3, Slovenski izseljenci [Ljubljana 1990], 19.
26. AS, CK ZKS, Delovanje KPJ v inozemstvu.
27. Vergelijk volgende bladen: *Nase pravo/nasa pravica* [1936-?, Brussel], *Plamen/Ogenj* [1930-1931, Parijs], *Protiv Glavnjace* [1934-1937, Parijs] en *Proleter* [1929-1939, Praag/Wenen/Parijs].
28. Sociaal-Historisch Centrum te Maastricht [SHC], Verzameling Pamfletten, SDKR.
29. AS, Referat I, Zbirka predvojnih casopisov [Verzameling vooroorlogse tijdschriften].
30. RAFAËL III, st. 10, Heerlen oktober 1933, Razocarana slovenska družina se je vrnila iz Rusije.
31. Deze inhoud heeft *Republika* ongetwijfeld gekregen onder invloed van Albert Hlebec. Toch mag niet worden verheeld dat de positie van *Republika* ook voortvloeide uit de toenmalige standpunten van de Komintern jegens Joegoslavië en de discussie onder Sloveense communisten in Joegoslavië en Italië.
32. SHC, Verzameling Pamfletten, Republika, nr. 6, Heerlen november 1932, 5c.
33. AS, Referat I, Republika, nr. 11, Heerlen 15 februari 1933, 3.
34. AS, Referat I, Republika, nr. 11, Heerlen 15 februari 1933, 6.
35. AS, Referat I, Republika, nr. 11, Heerlen 15 februari 1933, 10 resp. 2.
36. A. BEBLER, 'Srecanje iz ilegalne borbe', in: *Cetrdeset godina, 1. del 1917-1929* [Beograd 1960], 394.
37. *Enciklopedija Slovenije*, deel 1, 210, trefwoord: Ales Bebler.
38. A. BEBLER, *Cez drn in strn. Spomini* [Ljubljana 1981], 36-37.
39. AS, Referat I, CK ZKS, Fortetovo Delovanje v inozemstvu KPJ, 1947.
40. GA Heerlen, Politiearchief gemeente Heerlen, inv. nr. 158, C354/7.
41. AS, Referat I, CK ZKS, Anton Marusa.
42. Vriendschapsvereniging van het Rode Kruis van Joegoslavië [1944-1945?] en vereniging Svobodna Jugoslavija [1945-1947?] stonden onder zijn leiding.
43. GA Heerlen, Archief gemeente Hoensbroek, inv. nr. 4169.
44. Hij speelde een rol in de vereniging Svobodna Jugoslavije en daarna in de organisatie Edinost [vanaf 1947].
45. AS, Referat I, Anton Salamon.
46. GA Kerkrade, inv.nr. 2512, rapport 12-12-1935.

Hoe oud is schutterij St. Sebastianus Eijgelshoven?

M. VAN DIJK

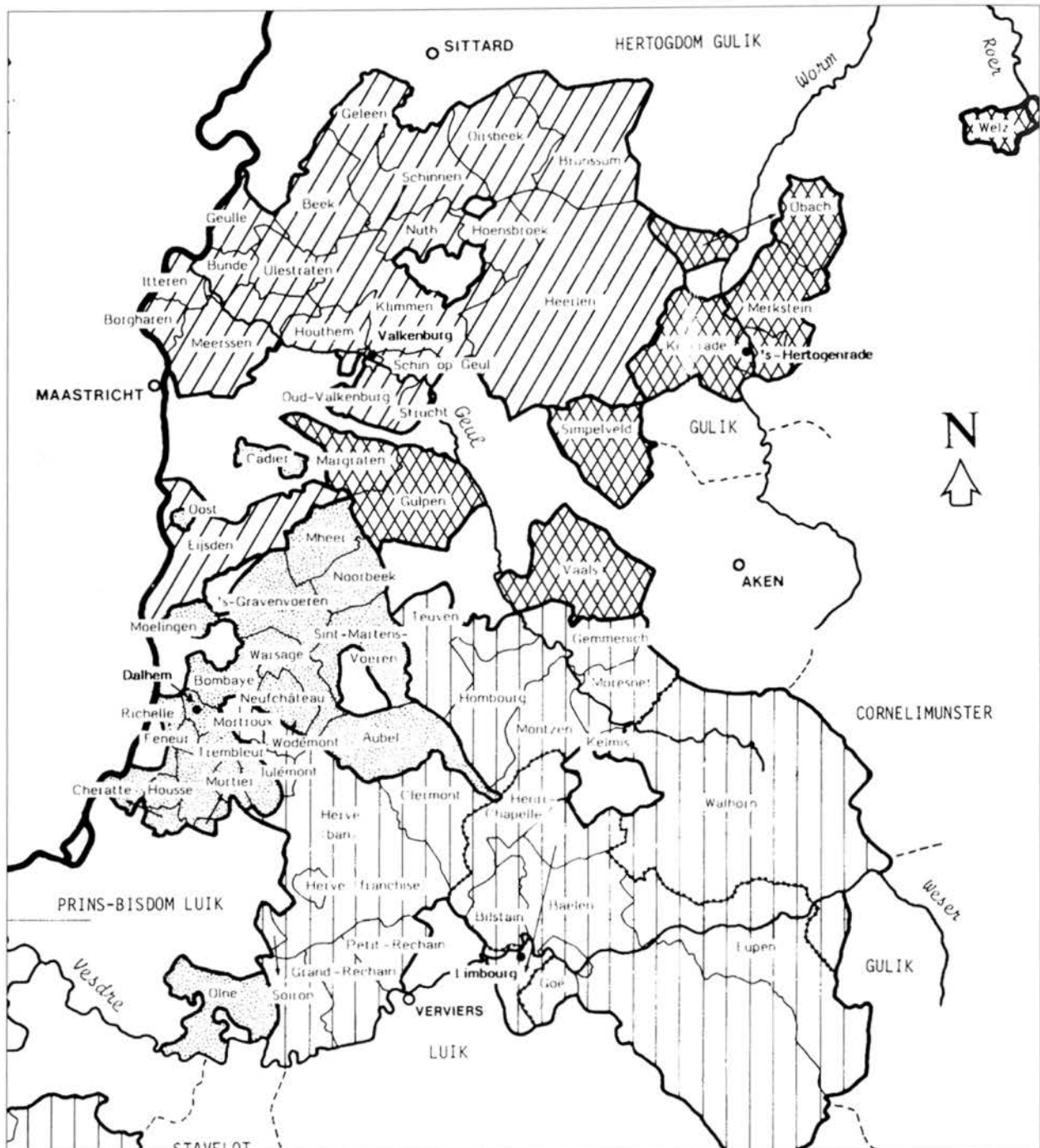
Van de schutterij St. Sebastianus Eijgelshoven wordt aangenomen dat zij dateert uit 1703. Uit dat jaar immers is het oudste reglement afkomstig. St. Sebastianus zou zich dan hebben losgemaakt van de 'moederschutterij' St. Sebastianus Ter Heiden, dat haar standplaats had in Richterich. In de 17e en 18e eeuw maakte Eijgelshoven immers als exclave deel uit van de heerlijkheid Ter Heiden [gelegen tussen Aken en Kerkrade], dat op zijn beurt weer een onderdeel was van het hertogdom Gulik.

Maar in dat zelfde reglement staat ook een raadselachtige zinsnede die doet vermoeden dat de schutterij ouder is. In samenwerking met het bestuur stelde de auteur een onderzoek in. Dit artikel is het verslag van zijn bevindingen.

Veel Limburgse schutterijen zijn reeds eeuwen oud. Vaak zijn zij de oudste vereniging in het dorp of de stad. Volgens de Duitse onderzoeker Th. Reintges vond men rond 1300 de eerste schuttersgezelschappen in de grotere steden in Vlaanderen. Ook de vroegst bekende statuten van schuttersgilden [vooral kruisboogschutters] stammen uit de westelijke Nederlanden. De opkomst van deze schutterijen lijkt nauw verbonden te zijn geweest met de opbloei van de steden in de late middeleeuwen.¹ Vanuit Vlaanderen vond een verspreiding plaats naar het noorden en oosten, '...ja man kann geradezu ein schrittweises Vordringen nach Norden konstatieren'.² Enkele voorbeelden van de verspreiding in deze contreien: de Rijksstad Aken kende reeds in de eerste helft van de 14e eeuw een schuttersgezelschap, de Maassteden Maastricht en Venlo rond 1400. De kleinere stadjes, zoals 's Hertogenrade, Geilenkirchen, Düren en Erkelenz ook rond 1400. De schutterijen van Süchtelen en Kornelimünster dateren van respectievelijk 1407 en 1412.³

Helaas bestaat over het ontstaan van schutterijen op het platteland, in de vlekken en dorpen, weinig duidelijkheid, '... wo doch gerade die frühzeit der Dorfschützengilden ganz allgemein in tiefes Dunkel gehüllt ist und wegen des Fehlens jeglichen Urkundenmaterials am wenigsten aufgeklärt werden kann'.⁴ Reintges geeft de volgende richtlijn: 'Wenn sich in eine Stadt eine Schützengilde gebildet hatte, folgten in einem gewissem Abstände auch die umliegenden Flecken und Ortschaften'. Ook merkt hij op dat Brabant en Limburg al relatief vroeg een 'dichtes Netz von Dorfschützengilden' kenden.⁵ In navolging van de steden richtten dus ook de omliggende dorpen een schutterij op. Ongetwijfeld zullen de grotere dorpen en vrijheden en/of de dorpen die konden rekenen op de steun van de lokale [grond]heer hierin sneller zijn geweest dan de kleinere dorpen en buurtschappen. Veel kleine dorpsgemeenschappen kregen eerst in de 18de of 19de eeuw een eigen schutterij.

J. Gerits, kenner van het Limburgs schutterijwezen en redacteur van het *Limburgs*

Tussen Aken en Kerkrade ligt het Gullikse Land van Ter Heiden. Boven Kerkrade ligt de exclave Eijgelshoven.

Schutterstijdschrift, komt in zijn tabel betreffende de periodisering en spreiding van de schutterijen in Nederlands Limburg tot de volgende cijfers.⁶ In Overmaas, dat eertijds een belangrijk deel van Zuid-Limburg omvatte, is 7,7% vóór 1550 opgericht, 15,4% in de 16e eeuw, 61,5% in de 17e eeuw en 15,4% in de 18e eeuw. Het percentage van 7,7% vóór 1550 is laag. Ongetwijfeld is dit percentage gedrukt door het gebrek aan be-

trouwbare gegevens uit deze periode. Terecht merkt J. Gerits op dat de tabel moet worden gezien als een indicatie.

Oprichtingsdata

Bij zijn onderzoek naar de ouderdom van de Limburgse schutterijen stuitte J. Gerits al op een probleem: het volledig ontbreken of onbetrouwbaar zijn van gegevens die ophel-

dering kunnen geven over de oprichtingsdatum van schutterijen. Helaas beschikt slechts een enkele vereniging over een hard bewijs, zoals een oprichtingsoorkonde of het voorkomen van de oprichtingsdatum in betrouwbare [overheids]bronnen. In de andere gevallen moet de onderzoeker een datum trachten te distilleren uit secundaire gegevens. We denken hierbij bijvoorbeeld aan het oude schutterszilver [schilden en vogels], data op oude vaandels en andere gegevens. En hierbij duiken een aantal duidelijke valkuilen op.

De vraag naar de oprichtingsdatum is een belangrijke vraag. Vele schutters in verleden en heden, vooral zij die enthousiast en langdurig lid zijn van 'hun' schutterij, zijn geïnteresseerd in de vaak respectabele geschiedenis van hun gilde. De aanvang, de oprichting, speelt in deze nieuwsgierigheid een grote rol. En daar zijn een aantal goede redenen voor. Het is prettig een groots feest te kunnen organiseren rond een jubileum. Ook is het al lange tijd traditie dat oprichtingsdata op de vaandels van verenigingen worden megedragen. Het liefst ziet men natuurlijk een kant en klaar jaartal. En als het kan één van heel lang geleden, want een hoge ouderdom geeft status in het verenigingsleven. Men heeft er veel voor over om dat boven water te krijgen.

En daar beginnen de problemen, zeker als er geen eenduidige gegevens voor handen zijn. Het oudste zilver zegt weinig tot niets over de oprichtingsdatum. Veel [oud] zilver is verdwenen of omgesmolten, soms door de schutters zelf. De eerste vermelding van de schutterij in de plaatselijke archieven is slechts een indicatie. Een datum op een oude koningsvogel kan een gefingeerde zijn die er later is opgekrast. Want ook de schutters is niets menselijks vreemd. Frustraties [waarom voeren de burens zo'n oud jaartal en wij niet?], praktische noodzaak [we zijn weer toe aan een mooi jubileumsfeest] of goedbedoeld enthousiasme hebben geleid tot veel giswerk en een creatief sturen van de

vermoedelijke stichtingsdatum.⁷ Regelmatig werd een gefingeerd jaartal door een welwillende lokale notabele, [amateur-]historicus of pastoor gesanctioneerd. Overigens hoeft tegen dit prikken van een min of meer fictieve datum nog niet eens zoveel bezwaar te bestaan. Zeker niet voor de schutterijen uit de steden en grotere dorpen, die veelal zeer oud zijn en dateren uit de late middeleeuwen. Het wordt wel een probleem als fictieve data niet meer als zodanig herkend worden en een eigen leven gaan leiden.

Valkuilen

In het verleden is het speuren naar het jaar of de periode van ontstaan van lokale schutterijen geplaveid geweest met valkuilen. Een groot obstakel was de interpretatie van de aanduiding 'schutten' of 'scutten'. In de oude archiefstukken werden hiermee wel eens de schutterijleden aangeduid, maar ook en vooral de bewapende lieden die diensten verrichtten ten bate van de handhaving van de openbare orde en de [straf]rechtspleging in het dorp en de schepensbank. Zij vormden een wijkgebonden burgerwacht die door de overheid werd geleid. Helaas zagen in het verleden veel onderzoekers en auteurs deze 'scutten' aan voor schutterijleden. Eén van de gevolgen hiervan was dat als er in een oud document 'scutten' werden genoemd men er vanuit ging dat dit schutters waren en dus in dat jaar de lokale schutterij al bestond. En dat is een onverantwoorde conclusie. Een ander neemt niet weg dat in de kleine dorpen de burgerwacht en de schutterij zo'n beetje uit de zelfde personen bestonden en er wel eens burgerwachttaken in de schutterijreglementen verschenen.⁸

Een ander gevolg van de misinterpretatie van de 'scutten' was dat mede hierdoor de oude plattelandsschutterijen een weerbaar karakter werd toegedicht die zij niet hadden. Hierdoor is het wijdverbreide misverstand ontstaan dat de vroegere schutters dorp, huis en kerk verdedigden tegen kwaadwillenden.

Voor deze opvatting is geen enkel bewijs te vinden. De Duitse historicus Th. Reintges: *'Man sollte es darum sorgsam vermeiden, die historische Bedeutung der Schützengilden als Verteidiger von Bürgerschaft und Obrigkeit, als Beschützer von Haus und Hof zu übertreiben, wie es leider all zu oft geschieht'*.⁹

Sommige [amateur-]historici gingen nog een stapje verder. Zij redeneerden dat als er in en rond het dorp gevechten of schermutselingen hadden plaatsgevonden er ongetwijfeld een schutterij moest zijn geweest, want die verdedigden immers het dorp. Middeleeuwse berichten over schermutselingen maakten met behulp van deze drijfzandlogica de lokale schutterij al snel heel oud.¹⁰

Kennis

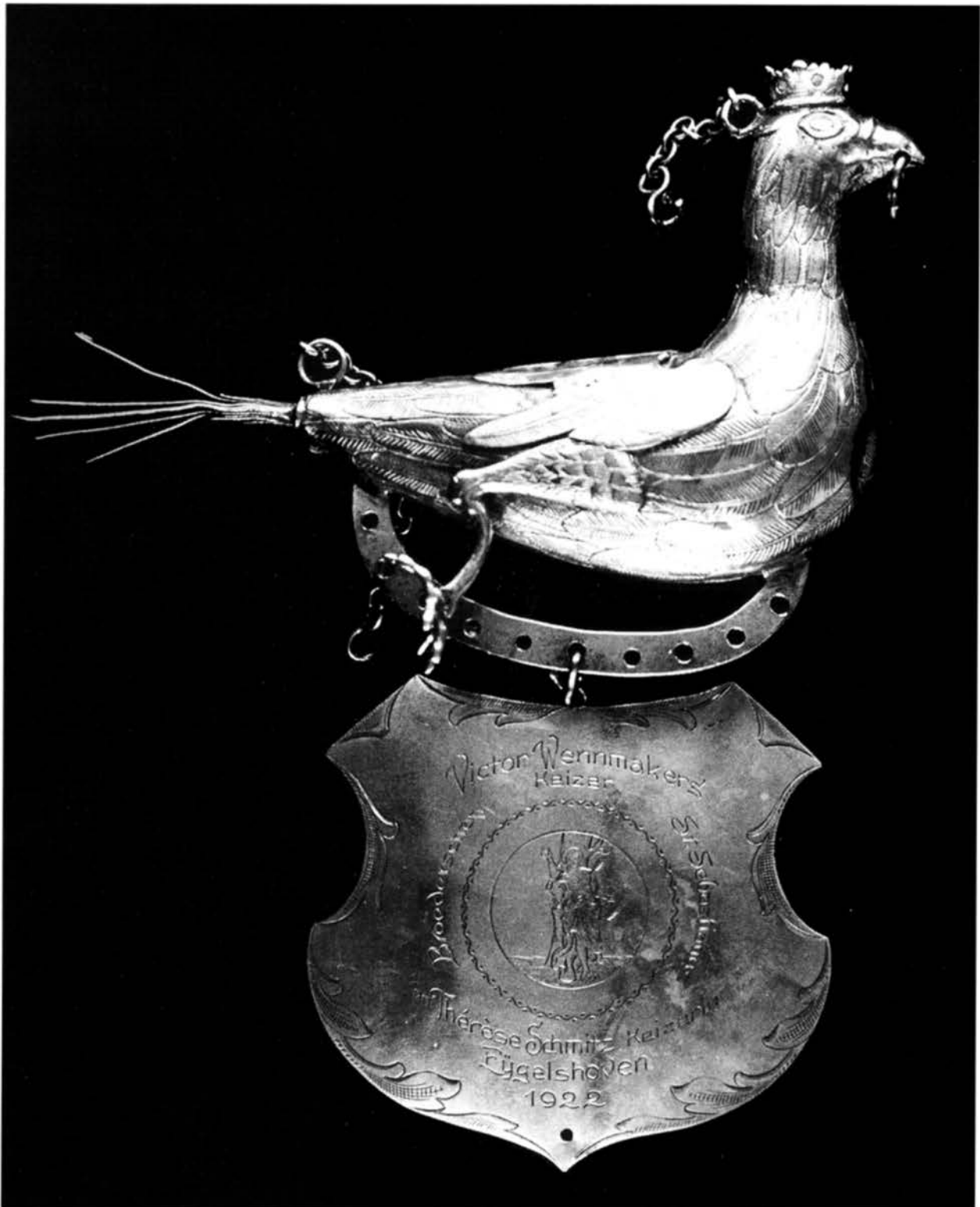
Wat weten we eigenlijk over de oudste geschiedenis van schutterij St. Sebastianus Eijgelshoven? J.A. Jolles geeft in zijn waardevol overzicht van de Limburgse schutterijen informatie. In de tijd dat Jolles zijn onderzoek deed, de jaren dertig, was het oudste koningszilver van 1762. In een oude inventaris wordt een plaat uit 1759 genoemd. Ook is een deel van de achttiende-eeuwse administratie bewaard gebleven. Interessant is een schietvergunning uit 1861, waarin wordt gesteld dat de schutterij 157 jaar bestaat. We komen dan uit op een ontstaan in of rond 1704. Er bestond blijkbaar rond 1860 in de Eijgelshovense schutterij en de dorpsgemeenschap ook geen informatie – uit schriftelijke stukken, mondelinge overlevering of anderszins – dat de schutterij ouder zou zijn dan het begin van de achttiende eeuw.¹¹

Andere bronnen lijken dit te bevestigen. In de oude kerkelijke visitatieverslagen uit de zeventiende [en achttiende] eeuw ontbreken bijvoorbeeld verwijzingen naar broederschappen in Eijgelshoven.¹² Oude [en huidige] schutterijen vormden vaak naast de schutterij een broederschap, waarin zij hun nauwe band met het katholieke geloof en de

plaatselijke parochiekerk cultiveerden. Ook organiseerden zij aparte schuttersmissen en ondersteunden elkaar in geval van overlijden. Ook St. Sebastianus Eijgelshoven noemde zich een *'bruderschafft'*. Maar blijkbaar waren zij geen kerkelijk erkende broederschap want zij worden in de verslagen niet genoemd, wat met andere broederschappen/schutterijen wel regelmatig gebeurde, en dus een indicatie kan zijn voor hun ouderdom.

Opmerkelijk is bovendien dat onderzoekers die zich in het verleden in de archieven met betrekking tot Eijgelshoven hebben verdiept, nooit iets hebben gevonden waaruit zou blijken dat de schutterij aldaar reeds vóór 1703 bestond. Van de gerenommeerde historicus dr. J.M. van de Venne, die bij gelegenheid van het achthonderdjarig bestaan een gedenkboek over Eijgelshoven samenstelde, is bekend dat hij zeer gedegen archiefonderzoek heeft gedaan. Ook in de omvangrijke en lastig bereikbare archieven van de heerlijkheid Ter Heiden, waar Eijgelshoven vóór de Franse tijd deel van uitmaakte, die zich nu in Düsseldorf bevinden. Maar ook hij kon in zijn boek geen 'nieuws' presenteren. Hij verwees naar het reglement uit 1703 en nam tevens aan dat de schutterij reeds veel ouder moest zijn, overigens zonder bewijs te leveren.¹³

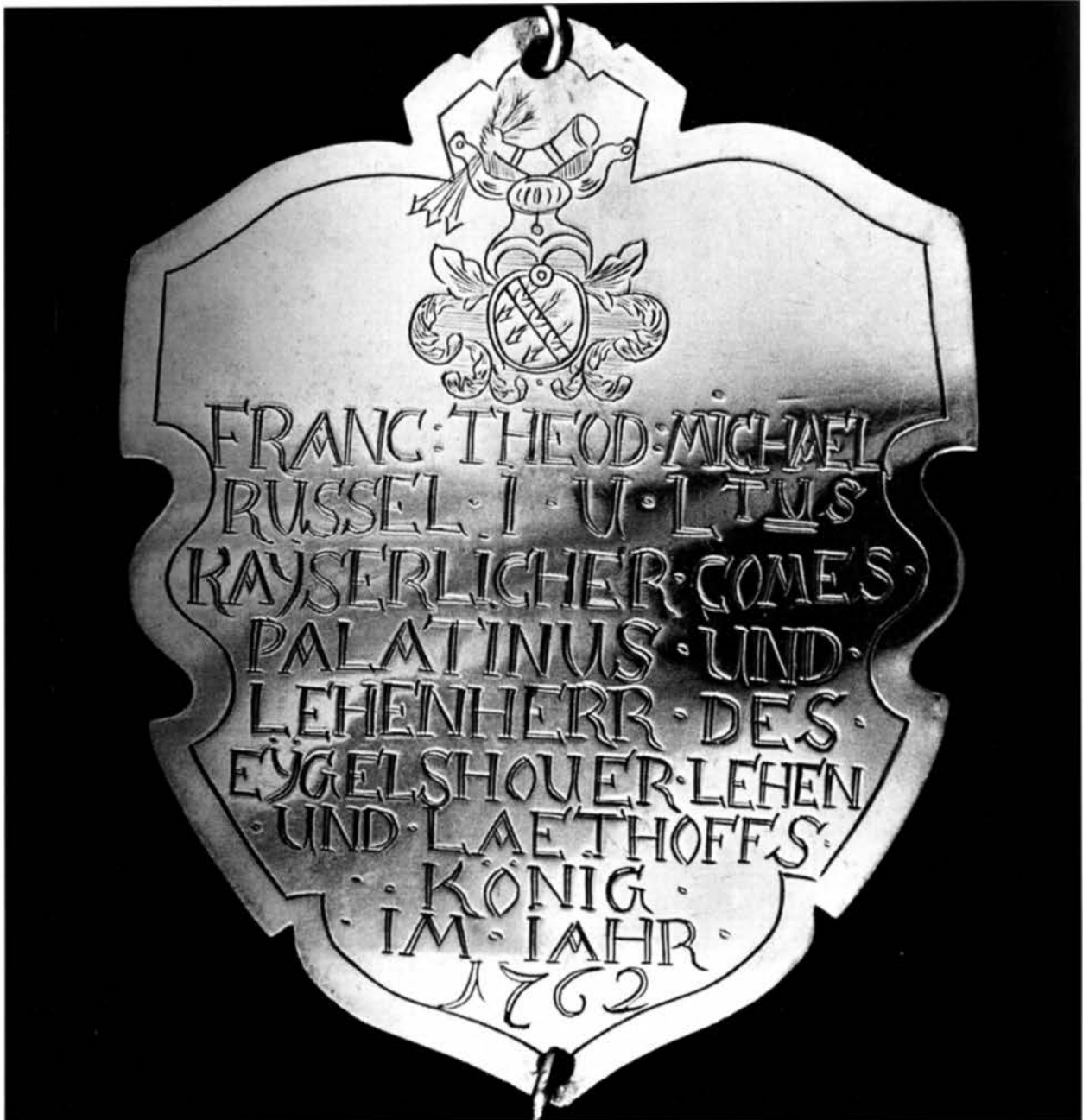
Ook recent onderzoek in de oude archieven van de heerlijkheid Ter Heiden te Düsseldorf heeft niets concreets opgeleverd. Maar opmerkelijk zijn wel enkele posten die werden aangetroffen in een oude kerkrekening betreffende de kapel te Horbach. Hieruit blijkt dat in 1674 de *'geschworene schützen'* op Sebastiaansdag [20 januari] een rente kregen uitgekeerd van een belegd geldbedrag. In de volgende jaren komt de post steeds terug. Meestal is sprake van de *'schützen St. Sebastiani Bruderschafft'*, zonder andere plaatsaanduiding. Blijkbaar vond men dit niet nodig, wat er op zou kunnen duiden dat er in die tijd maar één schutterij in het land van Ter Heiden was. Interessant is dat rond 1695 de muntsoort verandert en er '32-

Oud Schutterszilver.

3' wordt uitgekeerd. Dit was in 1701 nog steeds het geval, maar voor 1702 kon ik de post helaas niet terugvinden. In 1703 bleek de rente met circa 1/6 verlaagd te zijn tot '27-0'.¹⁴ Waarom nu veranderde de uitkering in 1702 of 1703? Zou het kunnen zijn dat een deel van het ingelegde bedrag werd uit-

gekeerd aan de zich afscheidende schutters van Eijgelshoven? Van oudsher was Eijgelshoven '1/6 deel' van Ter Heiden, in die zin dat 1/6 het traditionele aandeel was van Eijgelshoven in het door het gehele land van Ter Heiden op te brengen belastingbedrag.¹⁵ Speculatief allemaal, maar wel opmerkelijk.

Oud schutterszilver.

Reglement van 1703

Uiteraard verwees J.A. Jolles ook naar het belangrijke reglement van 17 april 1703. Dit reglement is bekend uit een afschrift – misschien kunnen we beter spreken van versie – uit mei 1788. Dit interessante document – waarop ik inhoudelijk in een volgend artikel hoop terug te komen – beschrijft de rechten, plichten en tradities van de schutterijleden in een zestiental artikelen.¹⁶ Boven het document staat de aanhef: *‘Ordnung deren sancte Sebastianij schützen bruderschaft hir zu Eij-*

gelschoffen gegeben den 17 April Anno 1703’. Artikel 17 vormt de [her]bevestiging van de overige 16 atikelen door de gehele schutterij en geeft de datering van 26 mei 1788. Opmerkelijk is dat de aanhef letterlijk lijkt te zijn overgeschreven van een voorbeeld uit 1703. Het gebruikt de termen *‘Ordnung’* en *‘Eygelschoffen’*, waar in de rest van de tekst uit 1788 sprake is van een wat moderner Duits en consequent wordt gesproken van bijvoorbeeld *‘Ordnung’*. Waarschijnlijk is de tekst uit 1703 dan ook niet letterlijk overgenomen, maar aangepast aan de andere taal en voor

een deel veranderde omstandigheden van 85 jaar later. Een dergelijke periodieke modernisering van de statuten kwam vaker voor en is ook van andere schutterijen bekend. Zo werd de 'moederschutterij' St. Sebastianus Ter Heiden in 1660 onder beschermheerschap van baron Ferdinand von Bongart, heer van Ter Heiden, 'renovirt'.¹⁷ Vrijwel altijd sloot men hierbij zo dicht mogelijk aan bij oudere statuten. Het schuttersleven bestond uit eeuwenoude tradities en gewoonten die werden gekoesterd. Bovendien gaven de hoge ouderdom van reglementen status en gezag. Dat er in 1788 nadrukkelijk werd verwezen naar 1703 is dan ook niet verwonderlijk.

Helaas weten we niet wat er in 1788 nu exact aan de originele statuten uit 1703 is veranderd. Helaas, omdat een zinsnede uit artikel 11 de gemoederen danig heeft bezig gehouden. In dit artikel werd onder meer vastgelegd dat de schutterij het Sebastianusaltaar in de kerk diende te onderhouden, 'nach alten brauch und herkommen'. In het verleden werd nu als volgt geredeneerd: als in 1788 werd gezegd dat men statuten van 1703 overnam, en daarin is sprake van 'alten brauch und herkommen', dan moet de schutterij vóór 1703 ook hebben bestaan.¹⁸ Maar ik denk niet dat deze redenering steek houdt. Dateert de zinsnede nu uit 1703 of 1788? Ook na 85 jaar kan men van een oud gebruik spreken. Bovendien is het een oude en traditionele onderhoudsplicht die we ook bij vele andere schutterijen vinden. Hier kan de 'alten brauch' ook op slaan, en ook op de onderhoudsplicht die de Eijgelshovense schutters voorheen in de kerk te Richterich kenden. Aan deze zinsnede is in het verleden een gewicht toegekend die het op grond van de bovenstaande overwegingen geenszins kan dragen.

Afsplitsing in 1702 - 1703

Bezien wij de bovenstaande gegevens en argumenten dan kom ik tot de conclusie dat

het jaar 1703 wel degelijk op redelijke gronden mag worden beschouwd als het oprichtingsjaar van St. Sebastianus Eijgelshoven. Op grond van het anno 1999 bekende materiaal heeft het er alle schijn van dat in of rond het jaar 1703 de Eijgelshovenaren een eigen schutterij hebben opgericht en afscheid hebben genomen van de overige schutters in de heerlijkheid Ter Heiden.

Waarom hebben zij dit gedaan? We kunnen slechts gissen. Conflicten? Kregen zij in 1702/3 eindelijk officieel toestemming van de overheid? Waren pas in deze tijd de Eijgelshovenaren in staat om een eigen, levensvatbare schuttersvereniging op te richten? Het past in een oude traditie dat de schutters als het even kon trachtten binnen het eigen dorp en parochie een eigen schutterij op te richten. Ook het aloude dorpschauvinisme speelde mee.

Een concrete aanleiding om in 1702-1703 de stap te zetten kan gelegen zijn geweest in het uitbreken van de Spaanse Successie-oorlog [1702-1713] in 1702. Dit grootschalige internationale conflict rond de erfopvolging in Spanje dompelde deze streken nog in hetzelfde jaar onder in oorlogsellende. Franse troepen trokken vanuit het Luikse op en bezetten Roermond, Venlo en Geldern. Een geallieerd Engels-Staats leger onder de hertog van Marlborough ging, gesteund door een Pruisisch leger, in de tegenaanval. In 1703 werden de grootschalige militaire acties voortgezet. Het platteland in Limburg en omgeving had ernstig te leiden onder deze operaties.¹⁹

Uit de archieven in Düsseldorf is mij gebleken dat de Fransen ook in Ter Heiden hebben huisgehouden. In dit soort troebele tijden was reizen een hachelijke zaak en kon je beter in eigen dorp blijven.

Maar dit argument geldt ook voor al die andere oorlogen die onze streken in vroeger eeuwen hebben geteisterd. Het belangrijkste is dat vanaf 1702-1703 in Eijgelshoven in eigen kring georganiseerd kon worden geschoten.

Noten:

1. TH. REINTGENS, *Ursprung und Wesen der spätmittelalterlichen Schützengilden* [Bonn 1963], 54-57 en 70-72.
2. Idem, 58-59.
3. Idem, 60-62.
4. Idem, 52.
5. Idem, 73.
6. J.G.W.M. GERITS, *Schutterijen op het Limburgse platteland in de 16de, 17de en 18de eeuw. Een cultureel fenomeen* [Spaubeek 1986]. Onuitgegeven doctoraalscriptie Geschiedenis KU Nijmegen, 8.
7. TH. REINTGENS, *Ursprung und Wesen der Schützengilden*, 52: '... ein Vorgang, den man auch heute ständig beobachten kann, wenn Gesellschaften mangels präziser Angaben auf Phantasiedaten für ihren Ursprung verfallen'. De auteur geeft voorbeelden op p. 62, noot 89. Ook J.A. JOLLES, 'De Schuttersgilden en Schutterijen van Limburg. Overzicht van hetgeen nog bestaat', in *PSHAL* LXXII [1936] 1-139 [Amsterrade-Merkelbeek] en LXXIII [1937] 1-135 [Mheer-Wylre] plaatst kanttekens bij onverifieerbare oprichtingsdata.
8. J. GERITS, *Schutterijen op het Limburgse platteland*, 12-13.
9. TH. REINTGENS, *Ursprung und Wesen*, 181. Zie voor de bovenstaande problematiek rond het dateren van schutterijen ook M. VAN DIJK, *De schutterije van Heerle. De geschiedenis van de broederschap en schutterij St. Sebastianus Heerlen I* [Heerlen 1994], hoofdstuk 2.
10. Vergelijk bijvoorbeeld de opmerkingen van oud-archivaris L. van Hommerich over St. Sebastianus Heerlen in M. VAN DIJK, *Schutterije van Heerle*, 45-48.
11. J.A. JOLLES, *Schuttersgilden en schutterijen in Limburg, onder Eijgelshoven*.
12. Zie bijvoorbeeld G. SIMENON, *Visitationes archidiaconales Hasbaniae in diocesi Leodensi ab anno 1613 ad annum 1763*, I [Luik 1939].
13. J.M. VAN DE VENNE, *Eygelshoven gedurende acht eeuwen 1131-1931* [z.p. 1931], 26. Van de Venne verwijst naar een artikel van de hoofdonderwijzer Haeren in het Limburgs Dagblad van 1926. De onderwijzer betoogt hierin dat Sebastianus Eijgelshoven reeds veel ouder moet zijn dan 1703.
14. Het 'Registrum debitorum ecclesiae H(orbachensis)' bevindt zich in Hauptstaatsarchiv Düsseldorf [HSAD], Herrschaft Heiden, inv.nr. 141.
15. J.M. VAN DE VENNE, *Eijgelshoven gedurende acht eeuwen*.
16. Aan deze statuten werd al eerder aandacht geschonken, onder meer door H.J.M. FRUSCH, *Gedenkboek van de Broederschap St. Sebastianus Eygelshoven* [z.p. 1948]. Bijlage 1 van dit boekje geeft een transcriptie van het oude reglement.
17. J.M. VAN DE VENNE, *Eygelshoven gedurende acht eeuwen*, 25. De stukken waarop Van de Venne zich baseert bevinden zich in HSAD, Herrschaft Heiden, inv.nr. 141.
18. Vergelijk bijvoorbeeld H.J.M. FRUSCH, *Gedenkboek St. Sebastianus Eijgelshoven 1948*, 7.
19. Vergelijk W. JAPPE ALBERTS, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, II [Assen 1983], 51-53.

Signalement

S. BROERS, M. VAN DIJK EN M. VAN DER WIJST

00De in deze rubriek besproken publicaties zijn vrijwel allemaal in te zien of te lenen in de bibliotheek van het Thermenmuseum & Stadsarchief te Heerlen.

Touring the Low Countries. Accounts of British travellers, 1660-1720

Kees van Strien, Amsterdam University Press 1998, xi en 428 pag; gebonden. Indices op personen, plaatsen en onderwerpen. Illustraties en verwijzingen naar verdere literatuur en bronnen.

Niets leert ons zoveel over onszelf als de blik van een vreemdeling. Tijdens het *ancien regime* maakten jonge, rijke mensen de Grand Tour, een soort West-Europese, culturele rondreis met Italië als hoofddoel, ter afsluiting van hun opvoeding. Anderen gingen 'gewoon' op reis in het buitenland. Diplomaten, militairen en handelaren maakten reizen uit professie. Veel van wat zij zagen tekenden zij op in brieven aan het thuisfront of ter publicatie in kleine kring [familie, vrienden]. Daarbij maakten zij vaak gebruik van reisgidsen die soms vele herdrukken beleefden, maar sommigen waren scherpe observeerders en maakten oorspronkelijke opmerkingen in hun schrijfsels.

Van 37 Britten zijn de aantekeningen tussen 1663 en 1723 nagezien op informatie over de Lage Landen, waaronder men destijds de Republiek, de Spaanse Nederlanden, het bisdom Luik en Frans Vlaanderen verstond. Die opmerkingen zijn

door Kees van Strien gebundeld per regio en vervolgens chronologisch geordend.

Het hoofdstuk Maastricht en Aken [p. 265-276] geeft vooral informatie over de grote relikwieën die in Aken te zien waren, uiteenlopend van de Heilige Lans, de azijn-spons, doeken die door Christus gedragen zouden zijn tijdens de kruisweg, een doorn uit de doornenkroon, haar van Johannes de Doper en, zo verzekert een anonieme reiziger ons, een druppel bloed van Jezus, opgevangen tijdens zijn besnijdenis, met zelfs een stukje van de voorhuid [p. 272]. Daarnaast is er ruime aandacht voor de warme bronnen en de baden in zowel Aken als Burtscheid, waar het water veel warmer is [*'Een bron kookt een ei in een minuut'*, p. 273]. De geur van rottende eieren van de Elisenbrunnen in Aken was ook voor de Britse bezoekers zo opmerkelijk dat zij het optekenden. Het water ervan werd destijds blijkbaar vooral vanwege de laxerende werking gewaardeerd [p. 268].

Over de rijkdom van Maastricht en zijn zeer goede verbindingen [over de weg en via de Maas] leest men veel lof. Terwijl één toerist de verdedigingswerken van de stad maar matig vindt [p. 271], zijn de overigen onder de indruk van vooral de sterke bastions, Fort Sint Pieter en Wyck. Dat Aken nauwelijks verdedigingswerken heeft komt volgens een anonieme reiziger doordat 'het vertrouwt op de steun van al zijn burens en door niemand gevreesd wordt' [p. 271]. Opmerkelijk is dat van de plaatsen tussen Maastricht en Aken alleen Gulpen [zelfs

tweemaal] genoemd wordt, want het is 'beroemd om zijn forel, rivierkreeft en alle soorten wild' [p. 275].

Behalve aan regio's zijn hoofdstukken gewijd aan het leger, gebruiken, munten en maten. Vooral het stuk over gebruiken is zeer informatief over eetgewoontes en etenswaren [de boterham, gekookt vlees, visconsumptie], etiquette en huizen en tuinen.

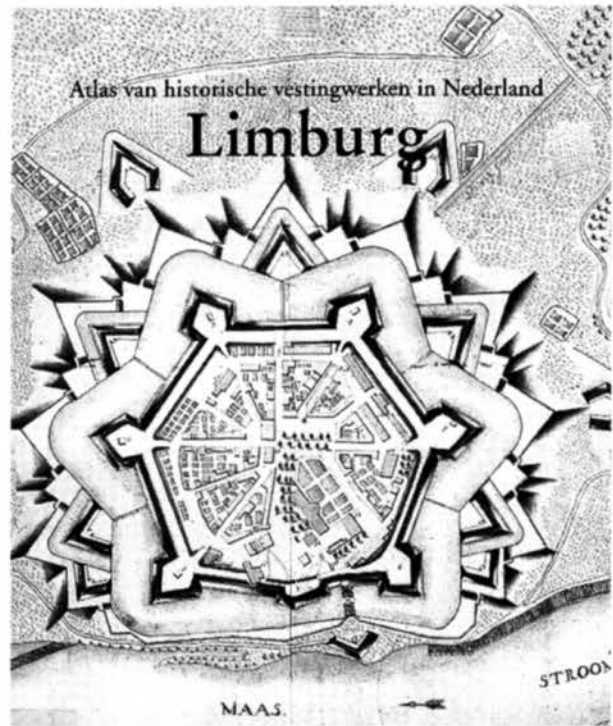
Al met al een zeer informatief boek over Nederlanders rond 1700, dat beperkt bruikbaar is om het leven in onze regio te reconstrueren.[SB]

Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Limburg

Onder redactie van de Studiecommissie van de Stichting Menno van Coehoorn.
175 pag.; afbeeldingen, plattegronden en kaartjes; verklarende woordenlijst; register.

Het heeft even geduurd maar het resultaat mag er zijn: de nieuwe 'Limburgse vesting-atlas'. Al geruime tijd werd het gemis gevoeld van een handzaam overzicht van de veelsoortige vestingwerken die Limburg, eeuwenlang een omstreden grensgebied, in het verleden heeft bezeten en deels nog bezit. Daar is nu in voorzien. Dat moet geen geringe opgave zijn geweest, want de geschiedenis van de krijgskunde en de vestingwerken is geen eenvoudige en bovendien is er in Limburg nog relatief weinig onderzoek naar gedaan. In twee inleidingen en 24 hoofdstukken ['objectbeschrijvingen'] worden vele militaire bolwerken beschreven, van vage landweren tot complete vestingsteden, en van Navagne bij Eijsden tot de Mookerschans.

Uit oostelijk Zuid-Limburg zijn weinig objecten opgenomen. De door vele speculaties omgeven 'landgraaf' wordt omschreven als een deel van de zogeheten Valkenburgse landweer. Overigens blijft onduidelijk welke functie de landgraaf heeft gehad en uit welke tijd hij dateert. Veel andere landweren in

Limburg dateren uit de periode 1300-1500 en dienden als beveiliging tegen rondtrekkende ruitersbenden en soldateska, de gesel van de laat-middeleeuwse plattelandsbevolking. Of 'onze' landgraaf uit deze periode dateert is niet waarschijnlijk, omdat in de archieven uit die tijd hier geen spoor van is gevonden. Jammer is dat de auteurs de oude schans [aarden versterking] bij Nieuwenhagen, mogelijk ooit een onderdeel van de landgraaf of een andere landweer, niet hebben opgenomen.

Aan Heerlen wordt wel een heel hoofdstuk besteed. Eeuwenlang bezat Heerlen een versterking in het dorpscentrum, het zogeheten 'Landsfort', dat na 1660 zijn militaire functie snel verloor. In oorlogstijden was hier een klein garnizoen gevestigd.[MVD]

Van Page tot Landcommandeur

Jozef Mertens, [Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balijs Biesen 5, Bilzen 1998].
Uitgave Historisch Studiecentrum Alden Biesen
v.z.w..

Vorig jaar verscheen *Van Page tot Landcommandeur*, een boek dat een beschrijving geeft

van opleiding, intrede en promotie in de Duitse Orde, alsmede van de militaire loopbaan van de ridders van de balije Biesen in de achttiende eeuw.

De Duitse Orde was, evenals de oudere orden der Johannieten en Tempeliers, een geestelijke ridderorde, in 1190 tijdens de derde kruistocht door Duitse kooplieden gesticht. Deze orde kwam in later eeuwen tot bloei en rijkdom, ook in deze streken. De orde was georganiseerd in balijen [middellat. *bailia*, rechtsgebied], een soort provincies ressorterend onder een landcommandeur. Een balije bestond weer uit verschillende commanderijen onder een commandeur. Kasteel Alden Biesen, even ten westen van Maastricht, was de zetel van de landcommandeur van deze balije.

Het boek is uitgegeven bij gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling die medio 1998 te zien was. Bij het lezen raakt men onder de indruk van de vele informatie die verzameld en geordend is. Van niet minder dan 26 ridders wordt beschreven hoe zij met de orde in contact kwamen of gebracht werden. Interessant is het relaas over het [on]nauwkeurig stamboomonderzoek inclusief de adellijke voorwaarden voor toetreding.

Ook is aandacht besteed aan 'opgevers en afgewezenen'. Lezers van Het Land van Herle zullen wellicht bijzondere belangstelling hebben voor Frans Hendrik van Hoensbroek [1727-1793], zoon van Frans Arnold en broer van Lothar Frans van Hoensbroek. Spannend is de beschrijving van de diverse carrières, waarbij men trachtte zo gauw mogelijk commandeur te worden, meestal beginnend in de commanderij Ramersdorf en zo opklimmend tot de commanderij met het meeste aanzien en de grootste inkomsten, Gemert.

De beschrijving van de militaire activiteiten – er waren tenminste drie veldtochten verplicht om lid van de orde te kunnen worden – biedt een aardig overzicht van de Europese oorlogen in de achttiende eeuw.

Het rijk geïllustreerde boek geeft een fraai beeld van de Duitse Orde, die ook voor de Limburgse contreien niet onbelangrijk is geweest, en werpt een duidelijk licht op het leven van de ridders. Met verbazing lezen we, dat de balije Alden Biesen niet over een harnas beschikte. Voor een plechtigheid als een ridderslag moest men dat elders even lenen. [MVDW]

Van aaks tot zwei, historische handgereedschappen in de Nederlandse en Vlaamse bouwwereld

Door Herman Janse, [’s Gravenhage 1998].

Uitgave Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Met de uitgave van dit boek vervult de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een documenterende taak. Historisch handgereedschap uit de bouw wordt in tekst en tekening aan de vergetelheid onttrokken.

Zeer rijk geïllustreerd met foto's, tekeningen en andere afbeeldingen geven de diverse hoofdstukken een beeld van passen en meten, natuursteenbewerking, metsel- en pleisterwerk, houtbewerking, lood-, koper- en zinkbehandeling, lei-, riet- en strodekken en glazenmaken.

Alle transportmiddelen, gereedschappen, instrumenten en hulpmiddelen worden duidelijk beschreven en toegelicht. Zo worden samen met de aaks of aks de verschillende soorten bijlen behandeld vanaf de prehistorische stenen vuistbijl tot de kerf- en beslagbijl en de dissel.

De zwei [een instrument voor het uitzetten en controleren van schuine hoeken] vinden we niet alleen bij de natuursteenbewerking maar ook bij de houtbewerking, en zowel van hout vervaardigd als van metaal met duim- en klemschroef.

De gereedschappen ziet men niet alleen 'in ruste' maar ook 'in gebruik', onder meer op de vele prenten van Jan Luyken. Tussen de bedrijven door leren we ook nog heel veel, zoals dat waarschijnlijk een Griek de schaaft

uitvond, dat de Egyptenaren slechts in één richting, de trekrichting, konden zagen, maar dat de Romeinen bedachten, dat men heen en weer kon zagen, als men het blad in een beugel onder spanning houdt.

Wat de Romeinen nog niet gemakkelijk konden was grote gaten boren. Ze kenden

nog niet de booromslag [boor met c-vormig handvat], want die kwam pas tien eeuwen later.

Ontelbaar veel gegevens en foto's met somstientallen gereedschappen naast elkaar maken het boek tot een naslagwerk voor alle in deze materie geïnteresseerden. [MVDW]